

पंडित जवाहरलाल नेहरू जन्मशताब्दी विशेषांक
Pandit Jawaharlal Nehru Centenary Special Issue

आदिवासी संशोधन पत्रिका TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune

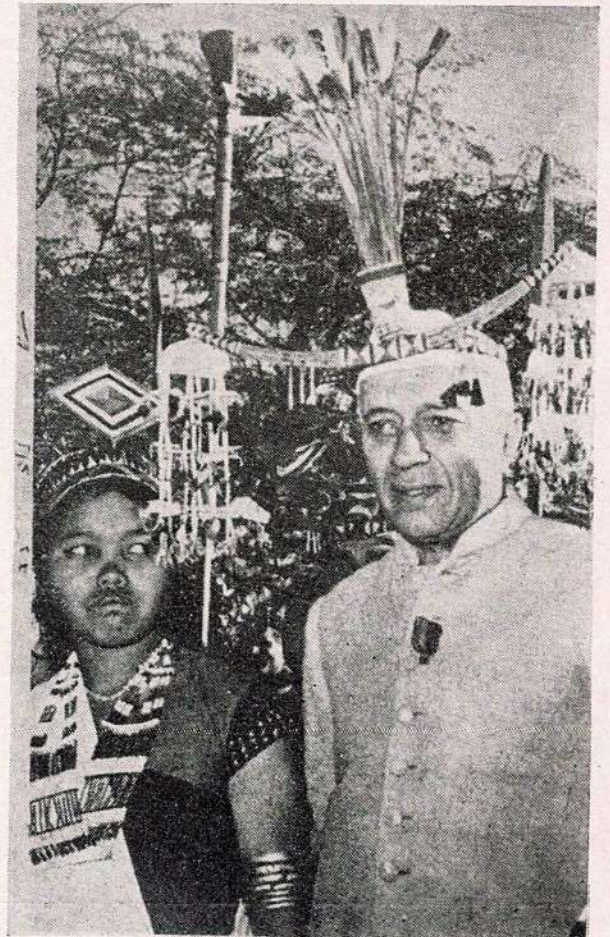
Vol. XI No. I]

[March 1989

आदिवासींसमवेत
पं. जवाहरलाल नेहरू

Pandit Jawaharlal Nehru
with
Tribals

FOREWORD

The emotions which Pandit Jawaharlal Nehru had for the poor and the tribals of this vast country are now a bye-word and engrained in the hearts of the villagers and tribals in four corners of this land. Those great Indians who framed the Constitution made adequate provision for ensuring an honourable and just place for the tribals who are otherwise secluded geographically.

2. Pandit Nehru understood the inherent genius of the tribals and wanted it to be brought out by encouraging them to participate in administration and cultural festivals. He was clear that our city culture should not be imposed on the tribals. On the contrary they should be encouraged to develop their own art, language and culture. Some of the situations we are faced with today in the tribal areas stem from the ignorance of the language and culture of our tribals. Cultural traits in towns and mega-cities are not necessarily superior and there needs to be harmony and understanding of cultures different from the one we practice or are aware of.

3. In our zeal to aid the tribals, we should not overwhelm them. Jawaharlal Nehru spoke of the need to avoid over administration and care should be taken that these areas are not run over by outsiders. Villagers are not impressed with the multiplicity or complexity of the schemes nor by weighty economic or sociological theories. They need contact with developed areas around them but they also need a great deal of protection from exploiters.

4. Pandit Nehru was deeply concerned with the Human Development of the tribals rather than doles and attainment of statistics. It is well accepted that the infrastructure of the village inhabited by the tribals is very underdeveloped. The interconnection of the villages needs to be speeded up and also with the main roads. Basic facilities of drinking water and ration shops need to reach every village. The tribals need to be fully involved in the Development of their areas, while at the same time protecting the jungles from destruction. That this is important was realised by Pandit Nehru in his advocacy of establishing and accepting the rights of the forest inhabitants over the lands and forests where they live.

5. The Tribal Research Institute has carried out yeoman's service in its research and publications. It holds cultural festivals and exhibitions of tribal artefacts. It has

also helped in holding sports festivals. This year it plans to set up a Tribal Cultural Centre. I am sure the special issue of its Bulletin will further the understanding of the tribals, in the Centenary year. It will go a long way in bringing out important features of the tribals and to a greater understanding of their life, culture and economic problems.

C. D. SINGH,

Secretary,

Tribal Development Department and

Tribal Development Commissioner.

27th May 1989.

EDITORIAL

It gives us a great pleasure in bringing out this special Issue of Tribal Research Bulletin on the Eve of Birth Centenary of Honourable Pandit Jawaharlal Nehru, Architect of Modern India.

In the "Foreword", the Secretary and Commissioner, Tribal Development Department, Government of Maharashtra, has expressed valuable thoughts about Pandit Jawaharlal Nehru's concern regarding 'the Human Development of the Tribals'.

Dr. S. G. Deogaonkar has focused on Pandit Jawaharlal Nehru's ideology regarding Tribal Culture and their Development, and has indicated that this ideology was in a way compatible with that of Dr. Verrier Elwin's Scientific writing.

Shri Sharad Kulkarni and Smt. Leenu Dikshit have clearly expressed that what the tribal communities in different nations in the world demand, is very much like the principles laid down in '**Panchasheel**'.

We are reproducing Dr. L. P. Vidyarthi's article 'Nehru's Approach to Tribal Culture'. In his article he has stated that Pandit Jawaharlal Nehru had all admiration for 'many qualities' which he did not find in the people of the plains and the cities and in many parts of India.

The portion pertaining to 'Scheduled Castes and Scheduled Tribes' has been taken from the book 'Nehru on Social Issues' (edited by S. P. Agrawal and J. C. Agrawal) — In one of these speeches Pandit Jawaharlal Nehru has observed that "It is a very great pity that we in the cities have drifted so far away from the aesthetic side of life. The progress of modern civilization of India involves both good thing and bad. One of the things we have lost is the spirit of song and dance and the capacity for enjoyment and this is what the tribal people so abundantly have". "Tribal culture is really independent and we should preserve their Culture, Language and Music." These are the valuable views of Pandit Nehru quoted by Shri R. N. Haldipur. An useful article "Jawaharlal Nehru : An Approach to Tribal Problems" has been reproduced from the book 'Anthropology in the Development Process' edited by Shri Hari Mohan Mathur.

Some important articles from the Hindi magazine "Vanya Jati" have been incorporated.

Dr. G. M. Gare and Shri M. B. Aphale, in their article have emphatically expressed views about Pandit Jawaharlal Nehru's ideology regarding Tribal Culture, their dialect and the vital pre-requisites of the officers working among the tribals for their Development.

In his article, John Gaikwad has emphatically stated that the 'Psychological Approach' in tribal Development Administration as expected by Pandit Jawaharlal Nehru can be achieved effectively and efficiently by resorting to the anthropological approach.

Dr. V. S. Kulkarni, in his article has analysed Pandit Jawaharlal Nehru's ideology towards the tribal communities, their culture and the policy for their Development.

(4) In his article Shri S. N. Kulkarni has expressed that Pandit Jawaharlal Nehru whole-heartedly appreciated the various virtues of the tribals and there are much more qualities which we can learn from the tribals.

Dr. Jayant Patil in his article has expressed Pandit Jawaharlal Nehru's views that economic condition of tribals should be improved, without distorting and disturbing the frame of their cultural traditions, Shri Prashant Hire has elaborated various thoughts of Pandit Jawaharlal Nehru.

To earmark Pandit Jawaharlal Nehru's Birth Centenary the Tribal Research Institute, Pune had organised a seminar, regarding 'Pandit Jawaharlal Nehru and his Policies for Tribal Development', in March 1989. An extract of the proceedings of this seminar has also been incorporated in this special issue. (March 1989 is the month devoted to the theme "Nehru and Tribal Wealth" and this issue also pertains to March, 1989.)

Though, some of the material seems to be overlapping apparently, the available material on the subject has been utilised by social scientists, social workers and administrators. Hence a demarcation in the available material is observed in terms of frame of reference, emphasis, interpretation and its application.

Another special and unique feature of this issue is that, some articles in Hindi have been incorporated.

We hope that this special issue will be certainly useful to the General Readers, Government Administrators and Executives, Researchers and the Scholars too.

Dr. G. M. GARE

CONTENTS

Pages

Foreword by Shri C. D. Singh
Secretary,

Tribal Development Department (M. S.)

Editorial

1. Pandit Jawaharlal Nehru on Development and Tribal Culture
—Dr. S. G. Deogaonkar 1
2. Jawaharlal Nehru and Adiwasis
—Shri Sharad Kulkarni
—Smt. Leenu Dikshit 5
3. Recommendations of the 'SPARTA', New Delhi on Tribal Development and its Administration. 9
4. Pandit Jawaharlal Nehru's Inaugural Address at the Tribal Affairs Conference, held at New Delhi, December 4, 1954.
—From 'Vanya Jati', July 1964. 11
5. Extracts from various Press Conferences and speeches—
1958 of Pandit Jawaharlal Nehru.
—From 'Vanya Jati' July 1964. 13
6. The Address of Shri Jawaharlal Nehru to The Students of Mahatma Gandhi Janata Adivasi Vidyalaya, Kosbad Hill
7th February 1960. 15
7. Nehru's Approach to Tribal Culture. 16
—By Dr. L. P. Vidyarthi.
8. Pandit Jawaharlal Nehru's Views about Scheduled Castes and Scheduled Tribes.
(Ed.)— S. P. Agrawal.
— J. C. Aggrawal. 20
9. Pandit Jawaharlal Nehru's Views about the Scheduled Tribes. 23
(An address at the S. T. and S. T. areas Conference, New Delhi, 7th June 1952)
10. Some Reflections of Pandit Jawaharlal Nehru's " Tribal Policy " 24
11. An approach to Tribal Problems as on by Pandit Jawaharlal Nehru.
—by Hari Mohan Mathur. 25

Editor : Dr. G. M. GARE

Editorial Assistance : JOHN GAIKWAD

ACKNOWLEDGEMENT

Certain articles in this issue have been taken from same book and periodicals, as it was not possible to simply neglect these articles. The editor is thankful to the authors and publishers concerned.

CONTENTS—contd.

	Pages
12. For Hill People : A Bill of Rights —from ' Yojana ' June 1964.	29
१३. आदिवासियोंको अपना माने तभी उनकी सच्ची सेवा होगी. “ वन्यजाती ” जुलै, १९६४.	३१
१४. पंडितजी और आदिवासी समाज श्री. जवाहर ह. शाह.	३५
१५. जनजातीय संस्कृती-नेहरू की नजरमें- डॉ. ल. प्र. विद्यार्थी.	३७
१६. पंडित जवाहरलाल नेहरूंची आदिवासी विकासा- बाबतची धोरणप्रणाली. डॉ. गोविंद गारे. श्री. मुरलीधर आफळे.	४०
१७. मानवशास्त्रीय दृष्टिकोन : पं. जवाहरलाल नेहरूंच्या आदिवासी विकासविषयक धोरणप्रणालींची परिपूर्ती. जॉन गायकवाड.	४३
१८. पंडित जवाहरलाल नेहरू व त्यांची आदिवासी विकासाबाबतची धोरणप्रणाली. डॉ. वि. श्री. कुलकर्णी.	४६
१९. भारतातील आदिवासींचे कैवारी पंडित नेहरू श्री. सुधाकर कुलकर्णी.	४९
२०. आदिवासी विकासाबाबत पंडित जवाहरलाल नेहरूंची धोरणप्रणाली सौ. सुमन मुंडे.	५२
२१. आदिवासी विकासाबाबत पंडित जवाहरलाल नेहरूंची धोरणप्रणाली. श्री. प्रशांत हिरे.	५३
२२. फलोत्पादनाद्वारे आदिवासींचा आर्थिक विकास डॉ. जयंत पाटील.	५६
२३. “पं. जवाहरलाल नेहरूंची आदिवासी विकासाची धोरण- प्रणाली व आजचा आदिवासी विकास” दिनांक २८ मार्च १९८९ रोजी घेण्यात आलेल्या चर्चा- सत्रातील विचारांचा गोषवारा.	५८
२४. आदिवासी विकासाबाबत पं. जवाहरलाल नेहरूंची धोरणप्रणाली ए. कुत्सेन्कोव.	६३
२५. संस्था परिचय	६५
२६. वृत्तविशेष.	६६
२७. महत्वाचे शासन निर्णय	६८
28 Pandit Jawaharlal Nehru's Panchasheel for Tribal Development.	72-73

Publisher : Dr. G. M. Gare, Director, Tribal
Research and Training Institute, Maharashtra State,
Pune 411 001.

Printer ; The Manager, Yeravada Prison Press
Pune 411 006.

Pandit Nehru on Development and Tribal Culture

Dr. S. G. DEOGAONKAR,
M.A. (Pub. Admn.),
M.A. (Pol. Sc.), LL.M., Ph. D.,
WARORA.

Pandit Jawaharlal Nehru had a fascination for two specific sections of humanity viz. children and the tribals. He even in his public speeches used to compare children with flowers. He will stop his motorcade and step out of his open Car/Jeep (in which he always passed through the roads of towns and cities which he visited) and fondled children, received flowers from them and even gave the garlands which were showered upon him at functions to them. After all tribals also are children of nature. The stages in the development of human beings and human society are some-what parallel and may be, it was this inner understanding which attracted him equally to tribals. This author had many occasions to be in the groups of student, social workers whom he often encouraged, guided and inspired and hence had occasions so see him with tribal people, particularly coming from Bihar, Assam and North-East Hill areas.

Pandit Nehru's close association with Dr. Verrier Elwin and Dr. Behram H. Mehta was one more reason for his penchant for the tribals and their problems. Panditji 'discovered' many things from India's past but also respected the work and views of the field-workers-cum-researchers who 'lived' tribal life, understood it and interpreted it,

Irrespective of his heavy responsibilities and busy schedule he did spare a few hours to mix, discuss and dance amongst tribals see and understand their culture and so on. A man with an eye and heart for all that is beautiful in Nature, he even sported the tribal dresses/headgears etc. but let apart his friends and admirers even his political opponents never found even a tinge of hypocrisy or political flattery in his behaviour.

During and immediately after the British regime they thought about tribal development, which was hitherto in doldrums, surfaced, in the minds of planners. Planning for 'Development' started and Panditji had definite and crystal clear views on community development. Later, the programme was rigorously applied to the development of tribal areas. However let us recollect Pandit Nehru's ideas and approach about community projects and the role of development officers as, it still holds good.

Ideals and Performance

While inaugurating the Development Commissioners' Conference on Community Project on the 7th May 1952 he said¹.—

"I suppose there is hardly a country and I speak with all deference to other countries-there is hardly a country in the world

which has such high ideals as India. And I may add that there is hardly a country where the gap between ideals and performance is so big as in India".

Of course he was not against 'gazing occasionally to stars', but being a pragmatist, he cautioned against the danger of 'talking very big and not going anywhere near the objective'. Smt. Indira Gandhi had rightly retorted to the criticism by some leaders saying that Pandit Nehru was a 'dreamer' by saying that 'only those who can dream can plan for the future'.

Down-to-Earth Attitude

However, Panditji's realism and 'down-to-earth' attitude on development shows itself when he says—

"We have got into the habit of doling out good advice to everybody, to the country, to our people. Nevertheless, my experience has shown that people who give too much of advice are not liked. They irritate. If we function too much from the top without adequate foundations and without that intimate relation with the lower rungs and foundation itself, we can hardly achieve any great thing". He hurries to add, "Obviously it is necessary to plan, to direct, to organise and to co-ordinate, but it is even

more necessary to create conditions when spontaneous growth from below is possible and can take place".²

Advocating a sense of intimate partnership between the administration and the people he says, "It is not good enough to sit in our Chambers and decide everything according to what we consider is the good of the people. The people should be given an opportunity to affect our thinking." Verging on harshness he says, "The primary matter is the human being involved, the man who is going to work, to feel it and translate that feeling into action. Are you going to try to create that type of human being? The human being is there of course, you have only to reach his heart and mind, make it from me, do not advise so much, do the job yourself. Do it and others will follow. Why do you think it is your business to sit in a big office because you are Development Commissioners and issue orders? If I may say so with all respect, you are no good if you do that. Better go somewhere else and do some other job. Get clear about this."³

The type of administration and the administrators which he envisaged for bringing about development of our backward areas is very clear from the above excerpts from his speech.

Tribal Culture and Development

At that stage Dr. Verrier Elwin agreed with Pandit Nehru that the policy of isolation of the tribals or leaving them untouched as 'Specimens in a human Zoo' was out of question. Dragging

to the mainstream of outside culture was also not possible. Pandit Nehru said, "The Government of India is determined to help tribal people to grow according to their own genius and tradition." Respecting the tribal life and culture and to bring the best thing in modern life to them but in such a way that these will not destroy the traditional way of life but will activate and even attract them to a better and fuller life was the crux of the policy. Dr. Elwin very vividly and emphatically advocates Nehru's views when he says, "The tribesmen will be of greatest service to India, if they are able to bring their own peculiar treasures into common life not by becoming second-rate copies of ourselves. Their moral virtues, their self-reliance, their courage, their artistic gifts, their cheerfulness are the things we need".⁴

The First Five Year Plan's Draft outline gives an official recognition to Pandit Nehru's views when it states⁵:

"The conditions are now generally such that there has to be a positive policy of assisting the tribal people to develop their natural resources and to evolve a productive economic life wherein they will enjoy the fruits of their labour and will not be exploited by more organised economic forces from outside. So far as their religious and social life is concerned, it is not desirable to bring about changes except at the initiative of the tribal people themselves and with their willing consent. It is accepted that there are many healthy features o

tribal life, which should be not only retained but developed. The qualities of their dialects, and the rich content of their arts and crafts also need to be appreciated and preserved.

The Nehru approach to tribal development ultimately filters down to the following four commitments viz.

(a) to preserve, strengthen and develop all that is best in the tribal society;

(b) to protect tribal economic rights;

(c) to unite and integrate the tribes in a true-heart-unity with India as a whole, so that they may play a full part in her life, and

(d) to develop welfare and educational facilities so that every tribesman may have an equal opportunity with his fellow citizens on the open country and the plains.

His Views and Our Performance

With Pandit Nehru's vision if we take a review of our efforts for tribal development we find a mixed picture. One has to admit that much has been done and there have been changes in all tribal groups including the primitive groups who are at a very low level of acculturation. However, we also must accept our failures on many counts. In spite of different organisational structures created for tribal development some problems have not been solved. Had Pandit Nehru been alive he would have been grieved and annoyed to see the following:

(1) Though the exploitation at the hands of traditional money-lenders or **Sahukars** has been

largely checked (Though not totally eliminated) economic and social exploitation still continues in new forms and by new persons tragically enough even by those who are entrusted with their protection and development.

(2) In spite of huge funds spent on development of the tribal areas (the records speak of crores of rupees) roads and bridges are not available in many areas, cutting communication with outside world for three to eight months in a year.

(3) In spite of multiplicity of agencies for tribal development (to name a few, Project-Cum-Block Development Officer, Project Officer-I. T. D. P.; Tribal Development Officers, Tribal Development Corporation, the Forest Department- which is also entrusted with a few scheme, etc.) the work remains to be done and the beneficiary either does not get the benefit, or does not get in-full or does not get in time. One of the reasons is the presence of such multiple agencies with overlapping of functions, lack of co-ordination and of the much talked of 'integration'.

Introspection

Without going into numerous other points which could have pained Nehru (including the omnipresent demon of corruption) let us try to diagnose the points from Pandit Nehru's angle.

In a bureaucratic set-up of development, the officers entrusted with development must be persons of a peculiar timber, a timber which is at once democratic and aim-oriented. While talking about the Block Development Officer Panditji had said, "..... the success will depend upon the quality

(emphasis added) of the B. D. O's. They are or should be, the salt of the earth. If we build up a high level, competent and enthusiastic body of B. D. O's all over the country, we have provided the wherewithal for repaid progress. The BDO must, of course, have competence and enthusiasm, He must have *elan*".⁶ Let us introspect ourselves. Do we have such personnel in our team? If not, are we ready to change our methods of recruitment to the posts? We have grown so frigid after Nehru that we just want to tread-on.

People having experience of working with communities know that the people more so with the tribal people, first accept a person and then his programmes. It is he who brings about the attitudinal change through human factors. Pandit Nehru said, "..... it is the training in the human approach which is not always easy. how to put this spirit of excitement of doing things in the people? I look back to the Gandhian era. Gandhiji came into the field and..... within a short space of time he electrified chiefly the countryside. He was a remarkable individual. We cannot compare with him without formal training he could create confidence and change the rural masses, and, even his co-workers did the magic. Explaining the reason Pandit Nehru says, "..... the people had faith in them; had faith in their integrity; in their honesty of purpose..... The fact remains that you can only deal with these people if you instil in them a certain hope and a certain faith and a certain belief in your integrity; otherwise your lessons will not go far."⁸

Can we assure ourselves that we possess these qualities? Organizational restructuring and financial in-puts can bring about development if the agents of development are persons visualised by Pandit Nehru. Presuming a positive role of bureaucracy in a Welfare State he advocated that, "the gap that separates the official from the people must lessen and disappear and it is in the measure that it disappears, it succeeds in influencing the people".⁹

Conclusions

In fact it is better to leave the conclusion to every person who reads and ponders over the points which are put forth in Pandit Nehru's words. In spite of large investments and ambitious programmes, why is it that tribal development is not uniform and upto our expectations? The tribal populations are now in a mood to accept the changes. Naturally it is our responsibility i. e. of the planners, administrators, social-workers and those enlightened citizens who can feel the breeze of change to see that the forthcoming initiative is matched by timely and appropriate fulfilment of their demands. Apathy, lethargy, insincerity and corrupt practices must now come to an end. When awareness of their rights dawned in the tribal mind—and that is what we have been trying to develop—and they desire and demand better and fuller life (as against their traditional meagre wants) we must rise upto their expectations or else their awareness may take an undesirable turn disturbing not only development scene but even peace and tranquility. If we follow Panditji's advice his soul and we all will get 'peace'.

References :—

1. Govt. of India 'Inaugural Address Delivered by the Prime Minister at the Development Commissioners Conference on Community Projects on 7th May 1952, **Community Projects—A Draft Handbook** Community Projects Administration, Planning Commission, 1954, New Delhi, p. 3.
 2. Govt. of India Ibid; p. 1
 3. Govt. of India Ibid; p. 4
 4. Govt. of India **The Tribal People of India**; Pub. Division, 1973, New Delhi, p. 11.
 5. Govt. of India **The First Five Year Plan**; Planning Commission, 1952, New Delhi, p. 635.
 6. Govt. of India 'Message of the Prime Minister Jawaharlal Nehru,' **National Conference on Community Development at Mysore City (23rd to 28th July 1959) Main Recommendations and Conclusions** Ministry of Community Development and Co-operation, September 1959, New Delhi, p. 50
 7. Govt. of India 'Address by the Prime Minister, April 29, 1957, **Summary Records of Sixth Development Commissioners' Conference on Community Projects**, held at Mussoorie, (26th to 30th April 1957) December 1957, New Delhi, p. 62-63.
 8. Govt. of India Ibid; 63
 9. Govt. of India Ibid; p. 64
-

Jawaharlal Nehru and Adivasis

Sharad Kulkarni,

Leenu Dikshit,

Centre For Tribal, Conscienti-
zation,

1, Mayuresh Apts., B/30, Kasturba
Housing Society, Vishrantwadi,
Pune-411 015.

Introduction

The foundation for the national policies concerning tribes was laid down in the early years of Independence. Jawaharlal Nehru as the First Prime Minister of India and also as one who remained the Prime Minister for a number of years can be called the main architect of our tribal policy. It is interesting to note his views about tribal communities and their development.

Writings

Pandit Nehru never came in contact with tribal communities in his childhood or young age. We find no mention of tribal communities in India in his *Glimpses of World History* in which voluminous work he has covered the main events in the history of the world. There is some mention of Muslim tribes in Central Asia¹ but little of tribes in India.

Autobiography

There are also no references to tribes in India in his autobiography.

Discovery of India

Nehru took a very sweeping view of Indian history and culture in his *Discovery of India* written during his last imprisonment from August 1942 to March 1945. There is no mention of tribal communities in this work.

Speeches

During his nationwide tours and campaigns Nehru must have come in contact with tribal communities. Later on he visited several tribal areas as the Prime Minister.

Pandit Nehru was aware that he had not devoted much time to the study of tribes and expressed this frankly in a speech delivered at the opening session of the Scheduled Tribes and Scheduled Areas Conference on the 7th June 1952². He said, "I suppose you have invited me here, because I happen to occupy the office of Prime Minister but I think I have another and possibly greater claim to participate in this conference. The claim is that I have always—long before I became Prime Minister—felt strongly attached to the tribal people of this country. This feeling was not the curiosity and idle observer has for strange customs nor was it the attraction of the charitably disposed who want to do good to other people. I was attracted simply because I felt happy and at home with them. I liked them without any desire to do them good or to have good done to me. To do good to others is, I think, a very laudable desire but it often leads to great excesses which do not result in good to either the doer or the recipient.

In the tribal people, I have found many qualities which I miss in the people of the plains, cities and other parts of India. It was these very qualities that attracted me.

The tribal people of India are a virile people who naturally went astray sometimes. They quarreled and occasionally cut off one another's heads. There were deplorable occurrences and should have been checked. Even so, it struck me that some of their practices were perhaps less evil than those that prevail in our cities. It is often better to cut off a hand or a head than to crush and trample on a heart. Perhaps I also felt happy with these simple folk because the nomad in me found congenial soil in their company. I approached them in a spirit of comradeship and not like some one aloof who had come to look at them, examine them, weigh them, measure them and report about them or to try and make them conform to another way of life.

I am alarmed when I see not only in this country but in other great countries too—how anxious people are to shape others according to their own image or likeness and to impose on them their particular way of living. We are welcome to our way of

living but why impose it on others? This applies equally to national and international fields. In fact, there would be more peace in the world, if people were to desist from imposing their way of living on other people and countries.

I am not at all sure which is the better way of living. In some respects, I am quite certain theirs is better. Therefore it is grossly presumptuous on our part to approach them with an air of superiority or to tell them what to do or not do. There is no point in trying to make of them a second rate copy of ourselves.

Now, who are these tribal folk? A way of describing them is that they are the people of the frontiers or those who live away from the interior of this country. Just as the hills breed a somewhat different type of people from those who inhabit the plains, so also the frontier breeds a different type of people from those who live away from the frontier. My own predilection is for the mountains rather than for the plains, for the hill folk rather than the plains people. So also I prefer the frontier, not only in a physical sense but because the idea of living near a frontier appeals to me intellectually I feel that it would prevent one from becoming complacent and complacency is a very grave danger, especially in a great country like India where the nearest frontier may be a thousand miles away.

We should have a receptive attitude to the tribal people. There is a great deal we can learn from them, particularly in the frontier areas, and having

learnt, we must try to help and co-operate. They are an extremely disciplined people, often a great deal more democratic than most others in India. Even though they have no constitution, they are able to function democratically and carry out the decisions made by their elders or representatives. Above all, they are people who sing and dance and try to enjoy life, not people who sit in stock exchange, shout at one another and think themselves civilized.

As I said, we must approach the tribal people with affection and friendliness and come to them as a liberating force we must let them feel that we come to give and not to take something away from them. That is the kind of Psychological integration India needs. If on the other hand, they feel you have come to impose yourselves upon them or that we go to them in order to try and change their methods of living, to take away their land and to encourage our businessmen to exploit them, then the fault is ours, for it only means that our approach to the tribal people is wholly wrong. The less we hear of this type of integration and consolidation of the tribal areas, the better it will be".

Nehru made his views on the tribes and tribal development quite clear in his inaugural address at the Tribal Affairs Conference on 4th December 1954³.

"When we talk about tribal people, I wonder whether we all have the same idea in mind. So far as I am concerned, we are all tribals, whether we live in Delhi or Madras or Bombay

or Calcutta or in the hills or in the plains. To call some people primitive and to think of ourselves as highly civilized is basically wrong. There are differences, of course. There are marked differences, for example between the people of the Punjab and the people of Madras. There are differences between people living in the hills and people living in the plains. Geography and climate account for differences of food and clothing and living conditions. That is inevitable. Differences are of several kinds. But I am sure that to think of the tribals and non-tribals as people qualitatively different is wrong.

I want to stress that we must cease to think of our people as being different from the so called tribal people. This vicious idea and superiority complex must go. Many of the tribal people have reached a high degree of development. In fact I found that in some places the tribal people are better educated and disciplined and lead a better corporate life than the caste-ridden society we suffer from.

Tribal areas have not come within the scope of a market economy which is governed by the rule of the survival of the fittest. It has therefore become necessary, as our constitution lays down, that we should prevent the incursion, of the market economy into these people's areas. *We shall have to prevent rich people from acquiring land and dispossessing the tribal people.* We do not want the economy of the tribal areas to be upset. We want the tribal areas to advance in peace.

It is obvious that the tribal areas have to progress. Nobody wants to keep them as museum specimens. It is equally obvious that they have to progress in their own way. They do not like something alien to be imposed upon them.

No individual can grow in alien surroundings, habits and customs. There are two extreme approaches. One is the museum approach, keeping them as interesting specimens for anthropologists to discuss. The other may be called the 'open door' approach. Both are equally bad. The second approach attracts all the undesirables from outside who exploit these people economically and otherwise and take them out of their moorings. We have to find a middle course. That can succeed only if there is no element of compulsion about it. That attempt has in fact to be made through their own people. The first thing, therefore, is to train their own people. That would be far more effective than for outsiders to work for them. We have to make them progress, but progress does not mean an attempt merely to duplicate what we have got in other parts of India. What is good in the rest of India will of course be adopted by them gradually. Imposition has to be absent as far as possible, and people will have to be trained to train others. The progress may not be very rapid but it is better to go ahead on a systematic basis than by an 'odd job' approach."

Nehru laid down the following Five fundamental principles.

(1) People should develop along the lines of their own genius and we should avoid

imposing anything on them. We should try to encourage in every way their own traditional arts and culture.

(2) Tribal rights in land and forests shall be respected.

(3) We should try to train and build-up a team of their own people to do the work of administration and development. Some technical personnel from outside, will no doubt, be needed, especially in the beginning but we should avoid introducing too many outsiders into tribal territory.

(4) We should not over-administer these areas or overwhelm them with a multiplicity of schemes. We should rather work through, and not in rivalry to, their own social and cultural institutions.

(5) We should judge results, not by statistics or the amount of money spent, but by the quality of human character that is evolved.

These five principles are supposed to be the basis of our tribal development policy. How far these have been implemented in practice is a controversial issue that would involve a critical analysis of the tribal development policies of the Central and State Governments. However, this lies outside the scope of this paper.

Tribal communities all over the world are pleading for same policies towards them by different nation-states. It is surprising to note that what the tribal communities in different nations in the world demand, is very much like the principles laid down in *Panchsheel*.

For example, tribal communities want to be called Indigenous

people, a term which is in fact an equivalent to Adivasi.

United Nation Commission on Human Rights has appointed a sub-commission on prevention of discrimination and protection of minorities. This sub-commission appointed, in 1983, a working group on Indigenous Populations. The working group has been directed to formulate standards for dealing with the indigenous communities by the State Governments particularly in States where they are in minority. The UN Working Group meets at Geneva in the first week of August and discusses standards relating to education, land ownership, and other matters pertaining to tribal communities. The Working Group will prepare draft universal declaration on Indigenous rights and submit it to the sub-commission which will, through the UN Commission on Human rights submit it to the UN General assembly which will adopt it. The draft is in the process of preparation. It recognizes the need to protect indigenous interests traditions, social structures etc. The Draft condemns all doctrinel of a racial ethnic or culture superiority as morally condemnable and socially unjust. It emphasizes the need for the development of indigenous people consistent with their culture. The states are directed to assist the preservation of indigenous language and culture and cautions against their hasty 'development' for their assimilation in the non-tribal communities. The draft advocates integration of tribal communities with the general society and not complete assimilation. The greatness of *Panchsheel* and Pandit Nehru's foresight and

sensitivity lies in the fact that he had already anticipated the desirable policies for tribal development, the very policies for which the tribal communities in

several countries are pleading for through the draft declaration on Indigenous right and the revision of the ILO Convention on tribal communities.

References : (1) Glimpses of World History. (2) Scheduled Tribes and Scheduled Areas Conference 7th June 1952. (3) Tribal Affairs Conference 4th December 1954.

Recommendations of the SPARTA, New Delhi on Tribal Development and its Administration*

1. The tribals in India are exploited by moneylenders, landlords, shopkeepers, contractors and government officials. Through the strategy of tribal sub-plan government has tried to improve the standard of living of the tribals. Not even 10% of the money spent on tribal development reaches the actual beneficiaries. Tribal development cannot be left in the hands of the general administrators. A special service like "Indian Tribal Service" should be created to get specialised administrators who have the inclination, aptitude capabilities, will and missionary zeal to serve the tribal people. Special psychological aptitude test like that devised by Prof. Thurston could be used for identifying people for this special kind of work. There are people, eager and willing to serve in tribal areas but the government does not have machinery or method to identify these dedicated officers.

2. The functionaries in tribal development should be given special orientation programmes at the beginning of their career so that they have the understanding of the tribal culture, lifestyle, beliefs and value system. This should help in preparation of meaningful plans for tribal development and its effective

execution. The officers posted in tribal areas should be given sufficient monetary compensation for maintaining two family establishments, education of children etc.

3. Education should be given the highest priority to tribal areas, particularly for women. In Rajasthan the female literacy rate is 0.9%. Proper basic facilities should be provided in the Ashram Schools and Adibari hostels in tribal areas.

4. Tribal women play a special role in the tribal economy. They join the work force at an early age and contribute their mite for a longer period. In Khasi society, women have significant economic power and social respect. This model could be followed in any development programme for women in India.

5. The banks should play an active role in tribal welfare and development programmes. They should try to reach the people rather than people coming to them. The local branch should have the financial, executive, planning and administrative powers to prepare the development plan at the grass root level and implement it properly.

6. Jawaharlal Nehru was aware of the peculiar problems of

administration of tribal development. He suggested that the only people who have the inclination, missionary zeal and willingness to share the lives of the tribals should be posted in tribal areas. He enunciated the *Panchseel* of tribal development. In this Centenary Year, the spirit of his involvement should be revised and the *Panchseel* enunciated by him should be followed.

7. Now-a-days there is a lot of discussion on decentralised planning. On the one hand we talk of grass root planning in the country, but on the other we do not or cannot utilise the framework of grass root planning and the tradition of local representative bodies already existing in the tribal areas to promote development through tribal sub-plan. People's participation in the planning and implementation process should be increased to reduce the occurrences of uprisings like Telangana, Naxalabari, Tebhaga, Jherkhand movements.

In her message to the Seminar Doctor Rajendra Kumari Bajpai, Minister of State for Welfare said, "As we all know, tribals are facing constraints in availing of the Governmental facilities and concessions meant for their development due to historical

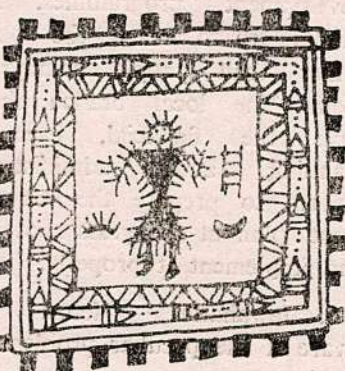
* [Recommendations of the 'SPARTA' New Delhi, Seminar on "Tribal Development and its Administration" in India International Centre on 27th and 28th December 1988. (As appeared in Hindustan Times).]

and geographical reasons. As they are not easily and immediately approachable owing to their difficult locations, the pace of progress in their areas has not achieved the desired momentum. Therefore, apart from expending the literacy activities, concerted efforts by State Governments and general public should be made to upgrade the skills of the tribal youth so that they may be able to avail of larger employment

opportunities. I hope the deliberations of seminar will, among other aspects, lay stress on this aspect also".

Praising the efforts of SPARTA in spreading the awareness of the plight of the tribals in India, Mrs. Sumati Oraon, Deputy Minister of Welfare pointed out that "the need for a more realistic approach to the socio-economic uplift of tribals and development of tribal areas cannot be

overemphasised. What is now required is greater involvement of tribals in their own development and better understanding of tribal culture and tribal ways of life. I am sure during the course of your deliberations these aspects would be gone into and more practical approach to the problem arrived at. The aid of any developmental planning is to ensure that the benefits contemplated reach the beneficiaries.

* Recommendations of the SPARTA, New Delhi, Seminar on "Tribal Development and its Administration" in India International Group on 27th and 28th December 1988. (As reported in Hindustan Times.)

Pandit Jawaharlal Nehru's—

Inaugural Address at the Tribal Affairs Conference held at New Delhi, December 4, 1954

I heard of this conference only three days ago when Mrs. Khongmen told me about it. It struck me immediately that it would be a happy idea to have such a conference and I was surprised that it had been delayed so long, although I confess I do not particularly like to give trouble to various State Ministers to rush backward and forward between Delhi and their States. We, here in Delhi, have quite a number of Ministries and if I may say, and conferences are arranged, (at the least provocation.) They are so many that I think some check is necessary. This conference, however, is a good idea.

When we talk about tribal people, I wonder whether we all have the same idea in mind. So far as I am concerned, we are all tribals, whether we live in Delhi or Madras or Bombay or Calcutta or in the hills or in the plains. To call some people primitive and to think of ourselves as highly civilized is basically a wrong approach. There are differences of course. There are marked differences for example, between the people of the Punjab and the people of Madras. But there is an essential unity. There are differences always between people living in the hills and people

living in the plains. Geography and climate account for differences of food and clothing and living conditions. That is inevitable. We are very different, for example, from the Chinese or the Japanese, and yet, perhaps, there is something more in common between us and the Chinese and the Japanese than there might be between us and some people in Europe. On the other hand, there is something more in common between us and Europe in language. All this proves that differences are of several kinds. But I am sure that to think of the tribals and non-tribals as people qualitatively different is wrong. Take the description in our Constitution of the Scheduled Castes. As you know, it is rather arbitrary. Government, after consideration, decide whether a particular caste is a Scheduled Caste or not. It is not possible to draw a hard and fast line. That is why we aim ultimately at removal of all these appellations, descriptions and names which ideologically and physically separate the people as the Depressed Classes, the Harijans, the Scheduled Castes, the Scheduled Tribes and so on. Differences in customs and ways of living will continue to remain because they are due to geography

and climate. But this barriers of 'so and so belongs to a Scheduled Caste' should go.

There is at present a Backward Classes Commission sitting under the Chairmanship of Kaka Kalelkar. Many of the Backward Classes are as backward as any of the Scheduled Castes. In fact some are more backward. The essential problem therefore is to help all those who are backward. Let us recognize the fact that in India only a handful belong to so-called superior class.

They are not necessarily different from the rest of the population but because they have had greater opportunities of growth, education and better living conditions for generations and centuries they have assumed a relatively more important position in India. Inevitably ; of course, some individuals go ahead of others. But is it not a good thing for castes and groups to be permanently installed in superior positions. Every individual should have openings and opportunities for advancement. The real problem thus is of raising the level of all depressed humanity in India, not this group or that group. We shall never succeed if we proceed group by group. That really brings us to the much

* (Vanyajati. : July 1964, P P 135-37.)

wider problem of education and employment. We talk of basic education. We frequently adopt resolutions about it. The fact is that we have done very little about real basic education in the country.

All these general observations apply as much to tribals as to any other people. I want to stress that we must cease to think of our being different from the so-called tribal people. This vicious idea and superiority complex must go. Many of the tribal people have reached a high degree of development. In fact, I found that in some places the tribal people are better educated and disciplined and lead a better corporate life than the caste-ridden society that we suffer from.

We in India are being powerfully affected by all kinds of world economic problems in what may be called a 'market economy'. To succeed in that, economy one needs certain qualities. Normally speaking, these tribal areas have not come within the scope of a market economy which is governed by the rule of the survival of the fittest. It has therefore become necessary, as our Constitution has laid down that we should prevent the incursion of the market economy into these people's areas. We

shall have to prevent rich people from acquiring land and dispossessing the tribal people. We do not want the economy of the tribal areas to be upset. We want the tribal areas to advance in peace in everything.

Looking at areas outside India which are inhabited by so-called primitive people, we find that two things affect them injuriously: introduction of a market economy during the last century or so, and next the introduction of gin and other alcoholic drinks from Europe. These two served to put an end to their traditional handicrafts and arts. They gave up their simple ways of living and adopted the so-called European civilization, which was most disastrous. To some extent, there is danger of the so-called Indian civilization having a similar disastrous effect, if we do not apply proper checks.

It is obvious that the tribal areas have to progress. Nobody wants to keep them as museum specimens. It is equally obvious that they have to progress in their own way. They do not like something alien to be imposed upon them. No individual can grow in alien surroundings, habits or customs. How are we going to reconcile these two considerations? There are two extreme approaches. One is the

museum approach, keeping them as interesting specimens for anthropologists to discuss. The other may be called the 'open door' approach. Both are equally bad. The second approach attracts all the undesirables from outside who exploit these people economically and otherwise and take them out of their moorings. We have to find a middle course. That can succeed only if there is no element of compulsion about it. That approach has in fact to be applied through their own people. The first thing, therefore, is to train their own people. That would be far more effective than for outsider to work for them. We have to make them progress, but progress does not mean an attempt merely to duplicate what we have got in other parts of India. What is good in the rest of India will of course be adopted by them gradually. Imposition has to be absent as far as possible, and people have to be trained to train others. The progress may not be very rapid but we must remember that training takes time. Whatever profession you may adopt, engineering or medicine, it takes years to train people. It is better to go ahead on a systematic basis than merely to know about with odd jobs here and there this is a tendency to do odd jobs in improving them without any firm outlook.

Extracts from the Various Press Conferences and Speeches (1958) of Pandit Jawaharlal Nehru *

“ There must be no attempt to uproot the tribal people from their surroundings, they must not be made to grow soft and thus lose some of their fine qualities.”

“ The Nagas are a fine people, add ‘ I ’ like and admire them. The Government of India is determined to help the tribal people grow according to their own genius and tradition, it is not the intention of the Government to impose anything on them.”

“ The tribes of India possess a variety of culture and are in many ways certainly not backward. But they should always think in terms of India. If that fundamental and most essential fact is forgotten, India will be nowhere.”

“ The people of the tribal areas and the hills attract me greatly and deserve our very special care. I am anxious that they should advance, but I am even more anxious that they should not lose their artistry and joy in life and the culture that distinguish them in many ways.”

“ Looking at other areas outside India, where what are called primitive people live, there are two things affecting them very injuriously. One is the introduction of a market economy in the last century or so. The other was gin or some such alcoholic drink which came from Europe. They got accustomed to it as a result. There was another

dangerous thing; they lost their customs. They used to make some kind of handicrafts etc. You get the most horrid importation from Europe—I am talking about the 19th century or early 20th century—which put an end to the arts and crafts and their simple ways of living. They adopted the so-called European Civilization which was most disastrous. Now to some extent, there is danger of the so-called Indian civilisation having this disastrous effect, if we do not check and apply it in the proper way.”

“ There are many castes and tribes. Everyone of them has the right to become the Prime Minister or the Rashtrapati of the country. You too have got the same right. Any competent man from amongst you can become the Prime Minister or Rashtrapati of this country ”.

“ There is a big problem before us. The Adivasis of our country should learn, be educated and cultivate their lands and see that our country progresses. We desire that your customs, traditions and religion should not be interfere with. *Some people say that they should be changed.* But I do not like that. I want that such arrangements should be made that you should decide for yourself how you would like it to be. Your organisations should remain, songs and dances should survive and at the same time you have to work for the progress and prosperity of

ur great country. We will take your advice and co-operation in the administration of the country.”

“I am not in favour of a large improvement in literacy education in India today. We talk of basic education. We generally adopt resolutions about it. The fact is that we have done very little about real basic education in the country. Now education obviously is necessary to everyone. When I say education I do not mean literacy. If we have to progress economically as a country, we must have much wider education.”

“Wherever you live, you should live in your own way. This is what I want. You have to decide yourselves how you would like to live. Your old customs and habits are good. We desire that they should survive.”

“I am anxious that the artistic tradition of the tribal people should be preserved. *I have learnt with horror of cheap textiles and other totally unnecessary articles being imported into the NEFA and sold at some Marwari shops which have been opened. I think that such shops should not be permitted there and a list of articles to be imported should be carefully made.* We must not encourage the tribal people to get into bad artistic habits which normally follow the wake of what is called civilization.”

“I am getting a little alarmed when I see not only in this country, but

* (Vanyajati : 1964, PP 141-44.)

in other countries, great countries, how people are anxious and keen to make others according to their own image or likeness, and impose this way of living or that way of living. We are welcome to it. But why impose our way of living on others who have their own way of living? That applies not only internally but internationally too, and in this great field of foreign affairs, there would be much more peace if people did not want to impose their way of living on other people and other countries."

"I am not at all sure which way of living is better, ours or theirs. But in some ways I am quite certain theirs is better. If that is so, then it is absolute presumption for any of us to approach this problem with an air of superiority, to tell them how to behave or what to do and what not to do and try to make them a second-rate copy of ourselves."

"It is a great pity that in large parts of India we have drifted away from the aesthetic side of life. We have still a good deal of folk songs and dances when we go to the villages, because our so-called modern city civilization has not affected them so much as it has affected us. We confine our attention to the cinema which is an excellent medium for good things, but unfortunately, as it is, it is not particularly inspiring. When, I look at the progress of what is called modern civilization in India, I see many good things. I see also the lack of many good things. Some of the things lacking here, which I find in the tribal folk, are the spirit of song and dance and enjoyment of life. Therefore if we go there and meet these people, we must learn and imbibe something of that spirit and not go there with long faces and black gowns and try

to kill that spirit among these people."

"It is not a question of opening so many schools and so many dispensaries and hospitals. Of course, we want schools and hospitals and dispensaries and roads and all that, but...that is rather a dead way of looking at things. What we ought to do is not merely to put up a school building but somehow to develop a sense of oneness with these people, a sense unity and understanding. That involves psychological approach."

"You may talk here day after day about development programmes in regard to schools and other matters, but you will fail completely if you do not touch the core of the problem. The problem is to understand these people, make them understand us and create a bond of affection and understanding between us. After the achievement of independence, the basic problem of India, taken as a whole, is one of integration and consolidation. Political integration is now complete but that is not enough. We have to do something much more intimate than political integration and that process takes time. It is not a matter of law. It grows. You cannot force it to grow just as you cannot force a plant or a flower to grow. You can only nurture it and produce conditions where it grows. So the greatest problem of India today is psychological integration and consolidation, to build up a unity which will do away with provincialism, communalism, and various other 'isms' which disrupt and separate."

"If you approach the tribal people with affection, go to them as a liberating force and as a friend so that they may feel you have come not to take away something from

them but to give them something, that is the right integration. But if they feel you have come to try to change their methods of living, to take away their land, to push some of your businessmen there who will exploit them, then it is all completely wrong. The less we hear of this type of integration and consolidation of the tribal areas, the better."

"We need some health relief work and cottage industries and the like—simple things which fitted in—but one had always to keep in view the fact that we are going there not to interfere with their way of life but to help them to live it."

Press Conference about the visit to Bhutan, October 1958

Speaking on his Bhutan visit, the Prime Minister advised the authorities in Bhutan not to permit too many outsiders—not even Indians—into their country.

He said he had given the advice to enable the people there to preserve their own customs and manners and ways of life.

India's relations with Bhutan were exceedingly friendly. "It is not on their part any reluctance or any apprehension but it is their general desire not to be overwhelmed by outside—a thing which I perfectly and completely understand."

"We do not encourage, similarly outsiders to go into NEFA, which is in India. We do not encourage traders going there and exploiting the people and spoiling all their taste by selling cheap articles normally neither tasteful nor good, uprooting their tribal habits without giving them anything new."

**Speech in the Gauhati Congress,
January 1958**

"The Prime Minister criticized outsiders who sold all sorts of fancy and faked goods to the tribal people and polluted their taste." "Government", he said, "has stopped these things in the NEFA area but people in the valley should also co-operate in this."

Debate in Parliament, March 1963

"It is wrong to say that we went to keep the people of NEFA as museum specimens. That has never been our policy. Our policy has been based on this fact: that with anyone, more especially the tribal people that to win them over,

one has to proceed on well-thought out plans, to affect their minds and emotions. Normally, what has happened everywhere in the world is this: wherever there were in some sense less advanced people—I use the word 'advanced' with some hesitation but I use it in the normal sense—that is, people who were used to somewhat primitive habits of life, wherever they have come in touch with others more advanced, they have often been almost destroyed. That has been the case in the South Sea Islands, and everywhere. Therefore, one has to proceed with great care."

Debate in Parliament, June 1958

"I am quite sure that we should prevent mill-cloth from going there (tribal areas) as far as we can."

Nehru on officers serving in NEFA: "The man who goes there as an officer must be prepared to share his life with the tribal folk. He must be prepared to enter their huts, talk to them, eat and smoke with them, live their lives and not consider himself superior or apart."

On emotional integration of NEFA: "Integration in a sense is slowly taking place, but pushing in a few or large number of outsiders does not help integration."

The Address of Shri Jawaharlal Nehru to the Students of Mahatma Gandhi Adivasi Janata Vidyalaya, Kosbad Hill, Bombay State on 7th Feb. 1960

"Thousands of farmers are coming to Delhi to see the Agricultural fair, but the Young Adiwasī Farmers from Bombay State who have come to meet me today are being given training in improved methods of Agriculture. I am very happy to know that arrangements are made to train them in scientific methods of Agriculture. I am also told that this is a unique institution of its kind in our Country to impart such a type of training to Adiwasī Youths. The time has not come to adopt scientific methods in Agriculture to increase our food production and so think such a type of training is very necessary for our farmers. I am glad that Bombay State has started this training and particularly for Adiwasī. I am sure that there young farmers will study the scientific methods and help our country to produce more food."

*(Vanyajati, July 1964, P. 144)

Nehru's Approach to Tribal Culture

—L. P. Vidyarthi

Nehru is dead but Nehru way of thinking will continue to live. On many occasions one is vividly reminded of the manifold images of this great national hero. Some remember him as a great world figure as he belonged to mankind as such, others remember him as a doyen of world statesmen, while some remember him as a mature philosopher and a brilliant writer. Doubtlessly, he is one of the greatest figures in history and his contributions in the various fields of life and culture not only continue to inspire the humanity, but also provide the scholars in the various fields, food for thought. As an anthropologist and a student of tribal culture, if I look to Nehru's writings, statements and speeches, I am reminded of the warm feelings that he had for the tribals but in comparison to his other numerous contributions and writings, they are so meagre that they are likely to be lost sight of and as a token of my profoundest respect for the great departed soul, I have taken up this topic to highlight his love for the Adivasi culture and his views about the tribal problems of India.

Nehru and the Indian Tribals

Nehru became interested in the tribals not after his election as the Prime Minister of India. Even, when he was not the Prime Minister of India, he had visited several tribal belts of the Bhils, the Santhal, and

the Gonds etc. He had many old friends among the Bhils and he had all admiration for 'many qualities' which he did not find in the people of the plains and the cities and in many parts of India. In his inaugural address to the First A. I. Tribal Conference, held in Delhi in June 1952, Sri Nehru made the following statement which brings out the reasons for his interests in tribal culture.

"I think, I have another, and possibly a greater claim to participate in this conference, and that is what I feel, not today, not since I became the Prime Minister but for many years previously, I had felt very strongly attracted towards the tribal people of this country. That attraction was not the attraction of the seeker after curiosity about old customs and the like. It was not even the attraction of the doer of good, who wanted to go and do good to other people. It was just the attraction of feeling happy with them, of feeling at home with them and liking them without any desire to do them good or to have good done to me. I have no particular desire to do good to others. I think it is a very laudable desire, it leads to great excesses which do not result in good to either the doer or the recipient" (1952).

Sri Nehru was a great friend of the tribal people and his interest in the tribal people transcended the political, cultural and economic affinity of the tribal brethren with the rest of the community. He, in fact, regarded the tribal people as a significant matrix of Indian civilisation and discovered many virtues among them. At one place, clarifying his approach to the tribal brethren, he observes ; 'I approach this simple folk in a spirit of comradeship and not like someone aloof who had come to look at them examine them or make them conform to another way of life'. To sum up, it has been rightly said, 'Nehru loved the tribals and they loved him'.

Nehru's conception about Tribal Culture

Nehru had all appreciation for the 'virility and zest' of tribal culture. Their dance and song, their aesthetic side of life, their folk ways and folklore, in contrast to the modern city civilisation, were items of great attraction for Sri Nehru. He was not sure as to which of the two styles of life was better and firmly advocated for the co-existence of the two cultures. His ideas in this connection may be safely quoted here. "I am not at all sure which way of living is better, ours or theirs. But in some ways, I am quite certain theirs is better. There

*[As appeared in the book "Applied Anthropology in India ". by Dr. L. p. Vidyarthi (published by Kitab Mahal, Allahabad, 1968 PP. 113-19).]

is a very great deal to learn from them especially in the frontier areas. They are people who sing and dance and try to enjoy life : not people who sit in stock exchanges and shout at each other and call that civilisation". (1952). At another place (1954), he expresses his disapproval against our false idea "to call some people primitive and to think of ourselves as highly civilised", which to his mind is basically a wrong approach.

Sri Nehru was very critical about the vices that are replacing the virtues of the tribal social life in the name of civilisation. He found the folk songs and dance more inspiring than the Cinemas. To him the open hostility or hospitality of the tribal society seemed much better than the civil practices that prevail in the cities. In view of these qualities, he gave us a sober advice that if we go to them and meet these people, we must learn and imbibe something of their spirit and not go there with long faces and black gowns and try to kill that spirit among these people' (1952).

Sri Nehru was also impressed by the democratic spirit and disciplined life of the tribals. Referring to the NEFA tribes, he expressed his appreciation for their "frank demeanour" free and "uninhibited mixing" as well as for their "peaceful corporate life". Referring to these qualities of the tribal society of India, he makes very firm observations. They are an extremely disciplined people, often much more democratic than most others in India. Without a constitution and the rest they function democratically and carry out the decisions made by their elders or their own representatives almost without exceptions."

Sri Nehru's love for the tribals found expression in his efforts to mix with them as frequently as possible, to show friendly and familiar gesture by putting on their dresses and by joining the dancing groups etc., and above all to think about their problems and make constitutional provisions to safeguard their interests. Addressing an All India Conference of the tribals held at Jagdalpur in March 1955, he advised his tribal brethren in the following words :

"Wherever you live, you should live in your own way. This is what I want you to decide yourselves how you would like to live. Your old customs and habits are good. We want that they should survive but at the same time we want that you should be educated and should do your part in welfare of our country" (1955 : 16).

Approaches to Tribal Problems

Sri Nehru, as the Prime Minister of India, was directly concerned with the tribal policy and decision making about the tribal problems. In the fitness of his spirit for justice, freedom and hope for all that blazed his imagination, Shri Nehru in his speeches and writings always felt touchingly for the tribals of India, approached their problems with a 'spirit of comradeship' and advised us all to create a bond of affection and understanding' between ourselves.

Sri Nehru was consistently opposed to any type of imposition on and interference with their way of life. He made it abundantly clear that " if you approach the tribal people with affection, go to them as a liberating force and as a friend so that they may

feel you have come not to take away something from them but to give them something that is the right integration. But if they feel you have come to try to change their methods of living, then it is all completely wrong ". His approach to tribal problems, which, of course remained unchanged and fully defended even after the Chinese aggression finds expression in this observation.

" I am alarmed when I see not only in this country but in other great countries too—how anxious people are to shape others according to their own image or likeness, and to impose on them their particular way of living. We are welcome to our way of living , but why impose it on others ? ”.

Sri Nehru thought over the various tribal problems in details, made numerous recommendations and gave specific warnings to those who were directly concerned with the tribal societies. To him the core of tribal problems was not to make them available schools, hospitals, grain godowns and such other schemes for so called developmental programmes, but was to understand " these people make them understand us and create a bond of affection and understanding between us ”.

Types of officers for Tribal Areas.

In view of this consideration, he posed a note of caution in appointing officers in the tribal areas " who must be a man or woman whose mind, and even more so whose heart, understand the problem; who is an enthusiast in this business, who does not go there just to sit in an office

for a few hours a day and for the rest curse his luck at being sent to an out of the way place.

Sri Nehru considers such a type of man completely useless for tribal areas and makes a recommendation in the following words :

“ It is better to send a totally uneducated man who has passed no examination but who goes in friendship and affection to these people and lives with them. Such a man will produce better results than your highest, intellectual who has no heart or understanding of the problem (1952).

He further advises an officer working in the tribal areas to be prepared to share his life with tribal folk. He must be prepared to enter their huts, talk to them, and eat with them and smoke with them, if necessary, live their lives and not consider himself as something superior or apart, and thereby gain their confidence and respect and then advise them.

Tribal Languages

Sri Nehru also gave considerable thought on the language problem which he considered exceedingly important from the psychological point of view. He made it “perfectly and absolutely clear that Government would encourage the tribal languages”. He stood not only for allowing them to continue but made it his policy “to encourage and help them to flourish.” In this matter, he was greatly influenced by Lenin and others who won the goodwill of the tribal people of the Soviet Republic by encouraging their languages, by going out of their way in helping hundreds of dialects,

by preparing dictionaries and vocabularies and even by evolving new scripts where there were none. Sri Nehru was convinced that it was a wise policy of Lenin of winning over illiteracy, and above all to create an impression on them that they could live their own lives “and in the light of this lesson, he advised all of us” “to go out of our way to do so in context with Indian tribal population” (1952).

Frontier Areas

Sri Nehru came in contact with the tribal belts of NEFA and Nagaland specially in the company of Dr. Verrier Elwin and he made his first visit to the area in the year 1952. For him, it was really a thrilling experience, a fresh discovery of the blessings and beauties of the Frontier India. I am quoting here just a small extract from his speech which he delivered on his return from a tour of NEFA in 1952.

“ I would say that all this North-East Border area deserves our special attention not only of the Governments but of the people of India. Our contacts with them will do us good and will do them good also. They add to the strength, variety and cultural richness of India. As one travels there a new and vaster picture of India comes before the eyes and the narrowness of outlook which sometimes obscures us, begins to fade away. One feels that India is not just a particular part which we might know intimately, but something infinitely more a meeting place of all manners, of races, languages and cultures”.

As an anthropologically oriented scholar, he could well understand that the problems of NEFA were to make the people feel that they have perfect freedom to live their own lives and to develop according to their wishes and genius and he criticised outsiders who sold all sorts of fancy and take goods to the tribal people and polluted their tastes. His Government made all attempts to safeguard the interests of the tribals and regulated the entry of “outsiders” for which Sri. Nehru in 1963 was criticised in the Parliament for keeping the people of NEFA as “museum specimen”, an allegation which was ably refuted by our late Prime Minister. He was strongly of the view that in case of NEFA one has to proceed with great care as the problem now was not only of “social security” but of the “National Security” as well.

In terms of developmental scheme in NEFA, Sri Nehru gave priority to roads and schools and was of the opinion that “given these communications and schools, they would advance, rapidly and give a credit to the country in many ways (1952 A.) In spite of his anxiety to see the tribals educationally and economically advanced, he always hoped that “there would be no attempt made to impose others ways of life on them in a hurry. At any time he gave us the sound suggestion in the following words “Let the change come gradually and be worked out by the tribals themselves” (1957).

In the light of these long and continued experiences with and interests in tribal society, Sri. Nehru could understand the core

and crux of the tribal problems in India. With his keen vision and scientific bent of mind, he could systematically think about their course of development, which in many ways, are confirmed by the researches of the anthropologists. He evolved these five fundamental principles for tribal development which he mentioned in his Forewords to the second edition of Elwin's book *Philosophy of Nefa*.

These five fundamental principles are as follows :—

(1) People should develop along the lines of their own genius and we should avoid imposing anything on them. We should try to encourage in every way their own traditional arts and culture.

(2) Tribal rights in land and forests should be respected.

(3) We should try to train and build up a team of their own people to do the work of administration and development. Some technical personnel from outside will, no doubt, be needed, especially in the beginning. But we should avoid introducing too many outsiders into tribal territory.

(4) We should not over-administer these areas or overwhelm them with a multiplicity of schemes. We should rather work through, and not in rivalry to, their own social and cultural institutions.

(5) We should judge results not by statistics or the amount of money spent, but by the quality of human character that is evolved.

It has been rightly said by the former Chief Justice of India, Mr. Gajendragadkar, that "Nehru is dead but Nehruism will live for ever in India". When our nation is passing through all round critical situations, his wise words and works are with us to inspire us and put us on the right track. I am sure it is also true in the context with tribal society and its integration with other communities in India, and authorities concerned will take note of Nehru's words.

REFERENCES

Nehru, Jawaharlal

1952 Inaugural speech at the conference of Tribes and Scheduled

Areas held at New Delhi, June 7, 1952. Published in the proceedings as well as reprinted in *Vanyajati*, Vol. XII, July 1964, No. 3.

1952 A Speech on Return from a tour of North-East Frontier. Agency in 1952.

1954 Inaugural Address at the Tribal Affairs Conference held at New Delhi, December 4, 1954, in *Vanyajati* Vol. XXII, No. 3, 1964.

1955 Inaugural address of Shri Jawaharlal Nehru at the Third Tribal Welfare Conference in Report of the Third Conference for Tribes and Tribal (Scheduled) Areas held at Jagdalpur, Delhi, Bharatiya Adimjati Sevak Sangh.

1957 Foreword to Verrier Elwin's *A Philosophy for Nefa*, Shillong, NEFA, 1957.

1959 Foreword to the Second edition to Verrier Elwin's *Philosophy for Nefa*, Shillong, NEFA.

As appeared in the book "Applied Anthropology in India" by Dr. L. P. Vidyarthi.

(Published by : Kitab Mahal) Allahabad 1968 pp. 113-19).

Pandit Jawaharlal Nehru's views about "Scheduled Castes and Scheduled Tribes"

Scheduled Castes

There is another aspect of this matter which must be remembered. We talk about democracy and unity and all that and I hope we shall rapidly have more and more democracy and more and more unity in this country. A democracy is not purely a political affair. The nineteenth century conception of democracy, that is, each person having a vote, was a good enough conception in those days, but it was incomplete and people think in terms of a larger and deeper democracy today. After all there is no equality between the pauper who has a vote and the millionaire who has a vote. There are a hundred ways of exercising influence for the millionaire which the pauper has not got. After all there is no equality between the person who has tremendous educational advantages and the person who has had none. So educationally, economically and otherwise, people differ greatly. People will, I suppose, differ to some extent. All human beings are not equal in the sense of ability or capacity. But the whole point is that people should have equality of opportunity and that they should be able to go as far as they can go.

Now it is patent in India today that there are huge differences between certain groups,

classes and individuals. There is a big hiatus between those at the top and those at the bottom. If we are to have democracy it, becomes necessary and essential for us not merely to bridge that gap but to lessen it very greatly; in fact to bring them closer together as far as opportunities are concerned, as far ultimately as general living conditions are concerned and in so far as the necessities of life are concerned, leaving out for the moment luxuries and the rest, though ultimately there seems to me to be no particular reason why any particular group or class should be favoured even in regard to the luxuries of life. But that is perhaps a rather distant picture. Now, because there are such great difference in India, it becomes incumbent upon us, not only for humanitarian reasons but from the stand-point of the fulfilment of democracy, to raise up those people who are low down in the social and economic scale and to bring to them every possible opportunity of growth and progress. That has been the generally accepted policy of this country and it is the accepted policy of the Governments.

Now in pursuance of that policy, a certain reservation of seats was granted, for instance, to the scheduled castes and various scholarships, education

amenities and so on have been granted. They no doubt will be granted still more, not only to the scheduled castes but also to other backward groups in the country. For there are the tribal people and others who require every help. It is no good for us to say that we have given the vote to every tribal person and we have done our duty by him; having from hundreds and thousands of years not done our duty by him, we consider ourselves absolved of all further duty by giving him a vote. Therefore, we have to think always in terms of raising the level of all those who have been denied opportunities in the past. I do not personally think that the best way to do that is on the political plane by the reservation of seats and the rest. I think the best way and the more basic and fundamental way is to advance them rapidly in the economic and educational spheres and then they will stand on their own legs.

There is a great danger, whether you deal with an individual, group or community of giving certain props to that community which give it a false sense of strength which does not belong to it. The props are external to it, and when they are removed suddenly they make the community weak. A nation ultimately ought to stand on its own legs.

* [Article taken from "Nehru on Social Issue". By Agarwal S. P. and Aggrawal J. C. Concept publishing Company 1989, New Delhi PP. 193-97.]

So long as it relies on some external prop, it is not strong. It is weak. So these external props, as I might call them—that is, reservation of seats and the rest—may possibly be helpful occasionally in the case of the backward groups, but they produce a false sense of the political relations, a false sense of strength and ultimately, therefore, they are not so nearly as important as real educational, cultural and economic advance, which gives them inner strength to face any difficulty or any opponent. However, I can conceive that in the present context of affairs in regard to these unfortunate countrymen of ours who have not had these opportunities in the past, special attempts should be made, of course in the educational and economic field and even in the political field, to see that they have a proper place till they find their own legs to stand upon without any external aid.

The Scheduled Tribes

I have always—long before I became Prime Minister—felt very strongly attracted to the tribal people of this country. This feeling was not the curiosity an idle observer has for strange customs; nor was it the attraction of the charitably disposed who want to do good to other people. I was attracted to them simply because I felt happy and at home with them. I liked them without any desire to do them good or to have good done to me. To do good to others is, I think, a very laudable desire but it often leads to great excesses which do not result in good to either the doer or the recipient.

In the tribal people, I have found many qualities which I miss in the people of the plains, cities

and other parts of India. It was these very qualities that attracted me.

The tribal people of India are a virile people who naturally went astray sometimes. They quarrelled and occasionally cut off one another's heads. These were deplorable occurrences and should have been checked. Even so, it struck me that some of their practices were perhaps less evil than those that prevail in our cities. It is often better to cut off a hand or a head than to crush and trample on a heart. Perhaps, I also felt happy with these simple folk, because the nomad in me found congenial soil in their company. I approached them in a spirit of comradeship and not like someone aloof who had come to look at them, examine them, weigh them, measure them and report about them or to try and make them conform to another way of life.

I am alarmed when I see—not only in this country but in other great countries too—how anxious people are to shape others according to their own image or likeness and to impose on them their particular way of living. We are welcome to our way of living but why impose it on others? This applies equally to national and international fields. In fact, there would be more peace in the world, if people were to desist from imposing their way of living on other people and countries.

I am not at all sure which is the better way of living. In some respects I am quite certain theirs is better. Therefore, it is grossly presumptuous on our part to approach them with an air of

superiority or to tell them what to do or not to do. There is no point in trying to make of them a second rate copy of ourselves.

Now, who are these tribal folk? A way of describing them is that they are the people of the frontiers or those who live away from the interior of this country. Just as the hills breed a somewhat different type of people from those who inhabit the plains, so also the frontier breed a different type of people from those who live away from the frontier. My own predilection is for the mountains rather than for the plains, for the hillfolk rather than the plains people. So also I prefer the frontier, not only in a physical sense but because the idea of living near a frontier appeals to me intellectually. I feel that it would prevent one from becoming complacent and complacency is a very grave danger, especially in a great country like India where the nearest frontier may be a thousand miles away.

I would prefer being a nomad in the hills to being a member of stock exchanges where one is made to sit and listen to noises that are ugly to a degree. Is that the civilization we want the tribal people to have? I hope not. I am quite sure that the tribal folk with their civilization of song and dance, will last till long after stock exchanges have ceased to exist.

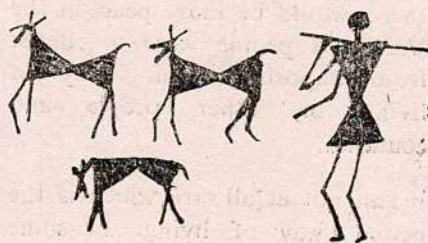
It is a very great pity that we in the cities have drifted so far away from the aesthetic side of life. We still have a good many folk songs and dances when we go to the villages, because modern civilization has more or less left them untouched. The

progress of modern civilization in India involves both good things and bad. One of the things we have lost is the spirit of song and dance and the capacity for enjoyment and this is what the tribal people so abundantly have. We seem to pay too much attention to the cinema. It is undoubtedly an excellent medium for many good things but unfortunately it has not proved to be particularly inspiring. We must imbibe something of the spirit of the tribal folk instead of damping it with our long faces and black gown.

I find that so far we have approached the tribal people in one of two ways. One might be called

the anthropological approach in which we treat them as museum specimens to be observed and written about. To treat them as specimens for anthropological examination and analysis except in the sense that everybody is more or less an anthropological specimen is to insult them. We do not conceive of them as living human beings with whom it is possible to work and play. The other approach is one of ignoring the fact that they are something different requiring special treatment and of attempting forcibly to absorb them into the normal pattern of social life. The way

of forcible assimilation or of assimilation through the operation of normal factors would be equally wrong. In fact, I have no doubt that, if normal factors were allowed to operate, unscrupulous people from outside would take possession of tribal lands. They would take possession of the forests and interfere with the life of the tribal people. We must give them a measure of protection in their areas so that no outsider can take possession of their lands or forests or interfere with them in any way except with their consent and goodwill.

Pandit Jawaharlal Nehru's views about The Scheduled Tribes

I have always long before I became Prime Minister—felt very strongly attracted to the tribal people of this country. This feeling was not the curiosity an idle observer has for strange customs nor was it the attraction of the charitably disposed who want to do good to other people. I was attracted to them simply because I felt happy and at home with them. I liked them without any desire to do them good or to have good done to me. To do good to others is I think a very laudable desire but it often leads to great excesses which do not result in good to either the doer or the recipient.

In the tribal people, I have found many qualities which I miss in the people of the plains, cities and other parts of India. It was these very qualities that attracted me.

The tribal people of India are a virile people who naturally went astray sometimes. They quarrelled and occasionally cut off one another's heads. These were deplorable occurrences and should have been checked. Even so, it struck me that some of their practices were perhaps less evil than those that prevail in our cities. It is often better to cut off a hand or a head than to crush and trample on a heart. Perhaps, I also felt happy with these simple folk, because the nomad in me found

congenial soil in their company. I approached them in a spirit of comradeship and not like someone aloof who had come to look at them, examine them, weigh them, measure them and report about them or to try and make them conform to another way of life.

I am alarmed when I see—not only in this country but in other great countries too—how anxious people are to shape others according to their own image or likeness and to impose on them their particular way of living. We are welcome to our way of living but why impose it on others? This applies equally to national and international fields. In fact, there would be more peace in the world, if people were to desist from imposing their way of living on other people and countries.

I am not at all sure which is the better way of living. In some respects I am quite certain theirs is better. Therefore, it is grossly presumptuous on our part to approach them with an air of superiority or to tell them what to do or not to do. There is no point in trying to make of them a second rate copy of ourselves.

Now, who are these tribal folk? A way of describing them is that they are the people of the frontiers or those who live away from the interior of this country. Just as the

hills breed a somewhat different type of people from those who inhabit the plains, so also the frontier breeds a different type of people from those who live away from the frontier. My own predilection is for the mountains rather than for the plains, for the hill folk rather than the plains people. So also I prefer the frontier, not only in a physical sense but because the idea of living near a frontier appeals to me intellectually. I feel that it would prevent one from becoming complacent and complacency is a very grave danger, especially in a great country like India where the nearest frontier may be a thousand miles away.

I would prefer being a nomad in the hills to being a member of stock exchanges, where one is made to sit and listen to noises that are ugly to a degree. Is that the civilization we want the tribal people to have? I hope not. I am quite sure that the tribal folk, with their civilization of song and dance, will last till long after stock exchanges have ceased to exist.

It is a very great pity that we in the cities have drifted so far away from the aesthetic side of life. We still have a good many folk songs and dances when we go to the villages, because modern civilization has more or less left them untouched. The progress of modern civilization

* [“Jawaharlal Nehru : An Anthropology”. Ed : By Sarvepalli Gopal Published : Oxford University Press New Delhi 1980, PP 261-263].

in India involves both good things and bad. One of the things we have lost is the spirit of song and dance and the capacity for enjoyment and this is what the tribal people so abundantly have. We seem to pay too much attention to the cinema; it is undoubtedly an excellent medium for many good things but unfortunately it has not proved to be particularly inspiring. We must imbibe some thing of the spirit of the tribal folk instead of damping it with our long faces and black gowns.

I find that so far we have approached the tribal people in one of two ways. One might be called the anthropological approach

in which we treat them as museum specimens to be observed and written about. To treat them as specimens for anthropological examination and analysis—except in the sense that everybody is more or less and anthropological specimen—is to insult them. We do not conceive of them as living human beings with whom it is possible to work and play. The other approach is one of ignoring the fact that they are something different requiring special treatment and of attempting forcibly to absorb them into the normal pattern of social life. The way of forcible assimilation or of assimilation through the operation of normal factors would be equally

wrong. In fact, I have no doubt that, if normal factors were allowed to operate, unscrupulous people from outside would take possession of tribal lands. They would take possession of the forests and interfere with the life of the tribal people. We must give them a measure of protection in their areas so that no outsider can take possession of their lands or forests or interfere with them in any way except with their consent and goodwill.

[An Address at the Scheduled Tribes and Scheduled Areas Conference, New Delhi, 7th June 1952].

Some Reflections of Pandit Jawaharlal Nehru's— Tribal Policy

The culture of each tribal community has a distinctive pattern in which customs and institutions conform to implicit choices of basic values. The primitive isolated community is a complete and self-contained system.

The question which has engaged the minds of administrators, anthropologists and social scientists regarding the policy for the development of tribes of Arunachal is whether to freeze their culture and ways of life or romanticize their primitiveness. As such, both these approaches are equally detrimental, if the Arunachal region is to be integrated with the main fabric of our national life.

Our Prime Minister, late Pandit Nehru, pin-pointed it, saying, "The

problem of tribal areas is to make the people feel that they have perfect freedom to live their own lives and to develop according to their wishes and genius. India, to them should signify not only a protecting force but a liberating one. "It was perhaps his idea that people should come to terms with their past and develop from it by natural evolution. The passage to modernity has to be one that would not sweep them off their feet. If this is considered to be made acceptable and put into execution, through it should be their own indigenous institutions.

What is good in their society and culture needs to be strengthened. Encouragement to tribal dialect, promotion of their arts and

crafts through material assistance, creation of zest through their dance, music and other recreational activities, augmentation of their spirit of co-operation self-reliance and love for nature, - are some of the steps in this direction. Introduction of water supply schemes and promotion of health and hygiene by preventive as well as curative methods, assistance in food production, horticulture and animal husbandry are some of the basic measures which form the foundation of progress in these areas. These steps have to be combined with progressive elimination of all that is bad, such as inter-tribal feuds bloodshed, slavery and curse of opium.

* Extract taken from :—Policy towards and Administration of North-East India : by R. N. Haldipur, 8-9 (From : Vanyajati April/July 1975)

An Approach To Tribal Problems

—as Envisaged by PANDIT JAWAHARLAL NEHRU

Mr. Chairman and friends, this audience is more or less a select one since it consists largely of experts. I am not an expert and I am afraid I shall not be able to contribute much if we were to sit down and discuss your problems.

I suppose you have invited me here because I happen to occupy the office of Prime Minister but I think I have another and possibly greater, claim to participate in this conference. The claim is that I have always—long before I became Prime Minister—felt very strongly attracted to the tribal people of this country. This feeling was not the curiosity an idle observer has for strange customs; nor was it the attraction of the charitably disposed who want to do good to other people. I was attracted to them simply because I felt happy and at home with them. I liked them without any desire to do them good or to have good done to me. To do good to others is, I think, a very laudable desire but it often leads to great excesses which do not result in good to either the doer or the recipient.

In the tribal people I have found many qualities which I miss in the people of the plains, cities, and other parts of India. It was these very qualities that attracted me.

The tribal people of India are a virile people who naturally went astray sometimes. They quarrelled and occasionally cut off each other's heads. These were deplorable occurrences and should have been checked. Even so, it struck me that some of their practices were perhaps less evil than those that prevail in our cities. It is often better to cut off a hand or a head than to crush and trample on a heart. Perhaps I also felt happy with these simple folk, because the nomad in me found congenial soil in their company. I approached them in a spirit of comradeship and not like someone aloof who had come to look at them, examine them, weigh them, measure them and report about them or to try and make them conform to another way of life.

I am alarmed when I see—not only in this country but in other great countries too—how anxious people are to shape others according to their own image or likeness, and to impose on them their particular way of living. We are welcome to our way of living but why impose it on others? This applies equally to national and international fields. In fact, there would be more peace in the world if people were to desist from imposing their way of living on other people and countries.

I am not at all sure which is a better way of living. In some respects I am quite certain theirs

is better. Therefore, it is grossly presumptuous on our part to approach them with an air of superiority or to tell them when to do or not to do. There is no Point in trying to make of them a second rate copy of ourselves.

Now, who are these tribal folk? A way of describing them is that they are the people of the frontiers or those who live away from the interior of this country. Just as the hills breed a somewhat different type of people from those who inhabit the plains, so also the frontier breeds a different type of people from those who live away from the frontier. My own predilection is for the mountains than for the plains, for the hill folk rather than the plains people. So also I prefer the frontier, not only in a physical sense but because the idea of living near a frontier appeals to me intellectually. I feel that it would prevent me from becoming complacent, and complacency is a very grave danger, especially in a great country like India, where the nearest frontier may be a thousand miles away.

We should have a receptive attitude to the tribal people. There is a great deal we can learn from them, particularly in the frontier areas, and having learnt, we must try to help and cooperate. They are an extremely disciplined people, often a great deal more democratic

*Taken from the Book, "Anthropology in the Development Process", Edited by Hari Mchan Mathur, Vikas Publishing House Pvt. Ltd., New Delhi, 1977, pp. 461-67.

than most others in India. Even though they have no Constitution, they are able to function democratically and carry out the decisions made by elders or representatives. Above all, they are a people who sing and dance and try to enjoy life; not people who sit in stock exchanges, shout at each other and think themselves civilized.

I would prefer being a nomad in the hills to being a member of the stock exchange, where one is made to sit and listen to noises that are ugly to a degree. Is that the civilization we want the tribal people to have? I hope not. I am quite sure that the tribal folk, with their civilization of song and dance, will last until long after stock exchanges have ceased to exist.

It is a very great pity that we in the cities have drifted so far away from the aesthetic side of life. We still have a good many folk-songs and dances when we go to the villages, because modern civilization has more or less left them untouched. The progress of modern civilization in India involves both good things and bad. One of the things we have lost is the spirit of song and dance and the capacity for enjoyment and this is what the tribal people so abundantly have. We seem to pay too much attention to the cinema. It is undoubtedly an excellent medium for many good things, but unfortunately it has not proved to be particularly inspiring. We must imbibe something of the spirit of the tribal folk instead of damping it with our long faces and black gowns.

For half a century or more, we have struggled for freedom and ultimately achieved it. That struggle, apart from anything else, was a great liberating force. It raised us above ourselves, it improved us and hid for the moment some of our weaknesses. We must remember that this experience of hundreds of millions of Indian people was not shared by the tribal folk. Our struggle for freedom did influence the tribes in Central India to some extent but the frontier areas of Assam, for instance, remained almost unaffected by it. This was partly due to the inadequacy of the means of communication available to us in the old days. Of course, there were other reasons too.

One of the reasons was that the city people were a little afraid to leave their familiar haunts and go into the mountains. The Christian missionaries went to various tribal areas and some of them spent practically all their lives there. I do not find many instances of people from the plains going to the tribal areas to settle down. Apart from our lack of initiative, we were not allowed to go there by the British Authorities then in power. That is why our freedom movement reached these people only in the shape of occasional rumours. Sometimes they reacted rightly and sometimes wrongly, but that is beside the point.

The essence of our struggle for freedom was the unleashing of liberating forces in India. This force did not even affect the frontier people in one of the most important tribal areas. The result is that while we have had several decades in which to prepare ourselves

psychologically for basic changes the tribal people have had on such opportunity. On the contrary, they were prepared the other way round through the efforts of the British officials and sometimes the missionaries.

The missionaries did very good work there and I am all praise for them but, politically speaking, they did not particularly like the changes in India. In fact, just when a new political awareness dawned on India, there was a movement in north-eastern India to encourage the people of the north-east to form separate and independent States. Many foreigners resident in the area supported this movement. I do not understand how it could be considered practical or feasible from any point of view. My point is that the people of the north-east frontier had been conditioned differently during the past generation and even in more recent years. The fault lay partly with us and partly with circumstances. These factors have an important bearing on any genuine understanding of the tribal folk.

They are our own people and our work does not end with the opening of so many schools and so many dispensaries and hospitals. Of course, we want schools and hospitals and dispensaries and roads and all that but to stop there is rather a dead way of looking at things. What we ought to do is to develop a sense of oneness with these people, a sense of unity and understanding. That involves a psychological approach.

You may talk day after day about development programmes in regard to schools and other matters but you will fail completely if you do not touch the real core of the

problem. The need, today is to understand these people, make them understand us and thus create a bond of affection and understanding. After the achievement of independence, the basic problem of India, taken as a whole, is one of integration and consolidation, Political integration is now complete but that is not enough. We must bring about changes much more basic and intimate than mere political integration. That will take time, because it is not merely a matter of law. All we can do is to nurture it and create conditions where it finds congenial soil. So the greatest problem of India today is not so much Political as Psychological integration and consolidation. India must build up for herself a unity which will do away with provincialism, communalism, and the various other "isms" which disrupt and separate.

As I said, we must approach the tribal people with affection and friendliness and come to them as a liberating force. We must let them feel that we come to give and not to take something away from them. That is the kind of psychological integration India needs. If on the other hand, they feel you have come to impose yourselves upon them or that we go to them in order to try and change their methods of living, to take away their land and to encourage our businessmen to exploit them, then the fault is ours, for it only means that our approach to the tribal people is wholly wrong. The less we hear of this type of integration and consolidation of the tribal areas, the better it will be.

We ought to be careful about appointing officers anywhere,

but we must be doubly so when we appoint them in tribal areas. An officer in the tribal areas should not merely be a man who has passed an examination or gained experience of routine work. He must be a man with enthusiasm, whose mind, and, even more so, whose heart understands the problem it is his duty to deal with. He must not go there just to sit in an office for a few hours a day and for the rest curse his fate at being sent to an out of the way place. That type of man is completely useless. It is far better to send a totally uneducated man who has passed no examination, so long as he goes to these people with friendship and affection and lives as one of them. Such a man will produce better results than the brilliant intellectual who has no human understanding of the problem. The man who goes there as an officer must be prepared to share his life with the tribal folk. He must be prepared to enter their huts, talk to them, eat and smoke with them, live their lives and not consider himself superior or apart. Then only can he gain confidence and respect, and thus be in a position to advise them.

The language problem is almost always exceedingly important from the psychological point of view. The best of solutions can come to nought if misunderstood or misinterpreted by the party concerned. It is absolutely clear to me that the Government must encourage the tribal languages. It is not enough simply to allow them to prevail. They must be given all possible support and the conditions in which they can flourish must be safe-

guarded. We must go out of our way to achieve this.

In the Soviet Republic we have the example of a country that has adopted such a policy with success. Lenin and other leaders in his time were exceedingly wise in this respect. Regardless of their ultimate objective, they wanted to win the goodwill of the people, and they won it largely by their policy of encouraging their languages, by going out of their way to help hundreds of dialects, by preparing dictionaries and vocabularies and sometimes even by evolving new scripts where there were none. They wanted their people to feel that they were free to live their own lives and they succeeded in producing that impression.

In the matter of languages there must be no compulsion whatever. I have no doubt at all that the West Bengal government must have built special schools in places like Darjeeling and Kalimpong for the Tibetan-speaking people. If the tribal people have a script we must, of course, use it. But normally they do not have a script and the only script they have thus far learnt to some extent, is the Roman script. It is a good script no doubt; and because many people have learnt it, I would not discourage it.

But if we are to evolve a script—here I do not speak with any assurance but am merely saying something that has occurred to me—it might be better, for the future, if we were to use the Devanagari script. It is a relatively easy script, apart from the fact that it can put the tribal folk more in touch with the rest of India than any other script. In areas where a majority of the people know the Roman script, I would not suddenly force them to

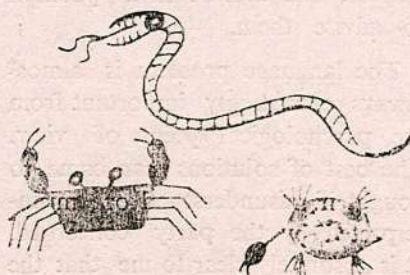
abandon it because I do not want them to feel compelled in any way.

I find that so far we have approached the tribal people in one of two ways. One might be called the anthropological approach in which we treat them as museum specimens to be observed and written about. To treat them as specimens for anthropological examination and analysis—except in the sense that everybody is more or less an anthropological specimen—is to insult them. We do not think of them as living human beings with whom it is possible to work and play. The other

approach is one of ignoring the fact that they are something different, requiring special treatment, and of attempting forcibly to absorb them into the normal pattern of social life. The way of forcible assimilation or of assimilation through the operation of normal factors would be equally wrong.

In fact, I have no doubt that if normal factors were allowed to operate unscrupulous people from outside would take possession of tribal lands. They would take possession of the forests and interfere with the life of the tribal people. We must give

them a measure of protection in their areas so that no outsider can take possession of their lands or forests or interfere with them in any way except with their consent and goodwill. The first priority in tribal areas, as well as elsewhere in the country, must be given to roads and communications. Without that, nothing we may do will be effective. Obviously, there is need for schools, for health relief, for cottage industries and so on. One must always remember, however, that we do not mean to interfere with their way of life but want to help them live it.

For Hill People A Bill of Rights

Nehru enunciated five basic principles for the uplift of the 23 million tribal folk

— G. N. DAS

After India became free and the problem of national integration, loomed large, Jawaharlal Nehru repeatedly emphasised the paramount need to understand the 23 million or so who form the tribal population of the country, "make them understand us and thus create a bond of affection and understanding". He has delineated the broad principles, five in number, according to which all work for their welfare should be carried out.

First, the plans for their advancement should be in consonance with their own genius and every effort should be made to foster their characteristic life-ways including arts and crafts.

Secondly, their lands and forests should be safeguarded and the tribal people protected from parting with their properties except through their full assent.

Thirdly, they should also be trained more and more to shoulder the responsibilities of administration and economic development in their own territories, although projects involving high technical and engineering skills would perforce continue for some time to be entrusted to non-tribal personnel.

In keeping with this policy, Nagaland came into being in 1961 with Mr. Shilu Ao, a Naga patriot, as the Chief Executive Councillor, and a Government chosen by the elected representatives of the people is in power since December 1, 1963. All

posts in the country reserved for candidates belonging to the Scheduled Tribes are being filled by them. The Home Minister told the Central Advisory Board for Tribal Welfare recently that in 1951 there were only three tribal applicants for the combined examination for appointment to the Indian Administrative Service, the Indian Police Service and the Central Secretariat Service and two sat for it, but in 1961 the number of applicants went up to 142 and 73 took the examination.

Fourthly, Mr. Nehru suggested that welfare workers should enlist the support and active co-operation of the men operating the social and cultural machinery of the tribes and should under no circumstances function in antagonism to their immemorial institutions.

Lastly, he stressed that the evaluation of welfare activities by Government or voluntary bodies should not be in terms of dry statistics but with reference to the quality and character of the human beings involved.

In short, an attitude of "rapacious benevolence" must be avoided. No one should play the role of Mrs. Pardiggle, that remarkable character in Dicken's *Bleak House*, who walked into the hovel of a poor bricklayer with 'a great show of moral determination', delivered a lecture on the dirty ways of the poor and moved on to another house, hoping that things would have improved when she visited there next.

Mr. Nehru's well-considered and positive suggestions for tribal welfare are abundant proof of his concern for the hillmen and respect for their culture. And what did they think of him and the Government of which he was the head. To the Sherpa he was an *avatar*; to the ApaTani or the Lepcha, a modern saint. The tribes of the North-East Frontier Agency are deeply mourning his death. But the following remarks a tribesman made in the course of my talk with him some years ago give a surprisingly sound analysis of the man and his actions. They anticipate the sentiments expressed by leaders and statesmen throughout the world during the last few days and one would hardly credit them to a simple unsophisticated aboriginal. Here they are in translation:

"The first thought in the mind of Jawaharlal Nehru on the day he joined the Congress was that he should identify himself completely with the country and its people. The difficulties and struggles of the people touched him greatly. He has suffered much for the sake of the masses, because it was very important and manly to do so. Such a man is a patriot. He is a real Man. Afterwards he becomes a devotee (*bhakta*) and attains immortality. Jawaharlal Nehru has undergone great sufferings, thinking that it was his duty to do so. He does not retreat when justice is at stake. He is not afraid of death. He does not think that he is greater than others. He does not want to

enjoy pleasures. It is because of these qualities that jealous people are not able to harm him. He wants to do away with beggars. He has moved in that direction. He wishes to give the tribal people an equal status with other communities and has taken steps accordingly. He wants to make the life of labourers more comfortable. He does not consider himself a big man. He does not think in terms of his self-interest. He has spared no efforts to put his thoughts into action. Within a few years there will be no beggars. There will be no men without land. There will be no poor men. There will be no illiterate men."

So observed Torzodhr of the Toda tribe of the Nilgiri hills in the State of Madras—a tribe which is famous in the anthropological world. He was a member of a deputation of Todas which met Prime Minister Nehru in Madras in 1955 when the writer, who was doing anthropological work in the tribe, accompanied them.

Another tribal named Sarabu, an educated Saora of the hills of south Orissa, gave me a written statement, the translated version of which is as follows :

"The backward castes and tribes living in the hills and jungles of different States, have not forgotten their old ideas because of the absence

of educational facilities. If Mr. Nehru tours the underdeveloped regions, studies the needs of the inhabitants, points out ways and means of changing their minds, establishes organisations for their advancement and pays attention to their education, many knotty problems will be solved. Nehru is tackling these questions. But as the tribal people are poor, they are not able to improve their lot or give up their evil habits. I have seen Nehru and can say that he has no contempt for us, although we are uneducated and follow bad customs. He is doing his best to promote our welfare, but, unfortunately, the various schemes are not implemented effectively by the authorities."

आदिवासियों को अपना माने तभी उनकी सच्ची सेवा होगी*

[दिल्ली में ७, ८ और ९ जून १९५२ को हुई एक विचार-गोष्ठी में प्रधानमंत्री श्री. जवाहरलाल नेहरू ने कहा था]

यहाँ आए आप लोग चुनिन्दा हैं और आपमें अधिकतर ऐसे लोग हैं जो इस क्षेत्र के जाने-माने जानकार हैं। मैं स्वयं इस क्षेत्र में कोई दखल नहीं रखता। मुझे विशेषज्ञ भी नहीं कहलाया जा सकता और यदि हम सब मिलकर आपकी समस्याओं पर विचार करने बैठ जाय तो सम्भव है, मैं इसमें कुछ भी योग न दे सकूंगा, क्योंकि आप लोगो को अधिक जानकारी है।

मैं भी एक घुमक्कड़

मेरा ख्याल है आप-लोगों ने मुझे इसीलिए यहाँ बुलाया है क्योंकि मैं प्रधानमंत्री हूँ। हो सकता है, यह ठीक हो। किन्तु मैं समझता हूँ, मुझे इस गोष्ठी में भाग लेने का दूसरा ही, और सम्भव है कि प्रधान मंत्री होने की अपेक्षा अधिक बड़ा हक है और यह अधिकार मुझे आज नहीं, प्रधानमंत्री बनने के बाद से नहीं, किन्तु उससे भी कई वर्ष पहले से मुझे इस देश के आदिवासियों के प्रति जो खिचाव सा रहा है उसके कारण प्राप्त है। ये लोग अजीब ढंग से रहते हैं। इनका रहन-सहन भी कुछ अजीब-सा लगता है। सो वो क्या है, कैसा है, इसकी जानकारी प्राप्त करने की एक स्वाभाविक उत्सुकता होती है। उस उत्सुकता के कारण कुछ लोगो को इन आदिम जातियों के प्रति खिचाव होता है।

मेरा खिचाव इस कारण नहीं था। इन लोगों का कल्याण करूँ यह भावना भी इस खिचाव में नहीं। मुझे तो इन लोगों के साथ रहने में आनंद आता था और उस आनंद के आकर्षण के कारण ही मैं इन लोगों के प्रति खिचाव अनुभव करता था। उनमें रहते समय लगता था जैसे मैं बस अपने ही घरवालों में

हूँ। न तो उनका भला करने और न ही कुछ अपना लाभ कर लेने की भावना इस खिचाव में थी, दूसरों का भला करूँ। कल्याण करूँ, ऐसी कोई खास भावना मैं नहीं रखता। ऐसी भावना दर असल में बहुत ही प्रशंसा करने योग्य होती है, किन्तु उसके कारण आगे चल कर बहुत ज्यादातिया पैदा हो जाती है, जिनसे न तो भला करनेवाले का, न भला किए जानेवाले का भला होता है।

मैं आदिवासियों में रहा हूँ। मैंने देखा है कि उन लोगों में इतने अच्छे-अच्छे गुण होते हैं, जो शहरातियों में नहीं मिलते, मैदानों में रहने-वालों में भी नहीं पाए जाते। मैं उनके इन गुणों से उनकी ओर खिंचता आया हूँ।

आदिवासी लोग बड़े मर्द होते हैं, बहादुर होते हैं। कभी-कभी वे आपने को देते हैं। कभी एक दूसरे का सिर उतारने पर भी उतारू हो जाते हैं। ये कोई अच्छी आदतें नहीं हैं। ऐसी बारदातों को रोकना चाहिए। किन्तु शहरों में जो इससे भी बढ़कर बुराईयाँ और प्रथाएँ हैं, उनसे तो मुझे इन लोगों की ये आदतें कुछ अच्छी ही लगती हैं। किसी आदमी या समाज का सिर कुचल कर उस पर सदा के लिए हावी हो जाने से तो यहीं अच्छा वह सिर या हाथ धड़ से अलग कर दिया जाए।

इसीलिये मुझे इन सीधे-सादे आदिवासीयों के सहवास में बड़ा आनंद आता है। मैं भी एक घुमन्तू आदमी हूँ, और शायद मेरी घुमक्कड़ता के कारण ही मैं इन लोगों की ओर खिंच गया हूँ। इसीलिए मैं इन लोगों के साथ साथियों जैसा घुलमिल जाता हूँ। मैं कोई उनसे अलग हूँ, उन्हें देखने परखने, तोलने-नापने आया हूँ, और उनके बारें में

किसी प्रकार को रिपोर्ट लिखनेवाला हूँ, या मैं जिस खास तौर-तरीके से रहता हूँ उन्हीं तौर-तरीकों को वे भी अपनाएँ ऐसी कोशीश करनेवाला हूँ, यह भावना न रखकर मैं उनमें उन्हींमें से एक के नाते उठता-बैठता आया हूँ।

लादना लदाना बेकार

मैं हैरान हूँ परेशान भी हूँ जब देखता हूँ कि इस देश के और कुछ विदेश के भी लोग किस प्रकार दूसरों पर अपने आचार-विचार अपनी रुचियाँ और यह या वह जीवनप्रणाली लादने या थोपने का प्रयास कर रहे हैं। हमें चाहिये तो हम खुशी से चाहे जिस प्रणाली का स्वीकार कर सकते हैं। किन्तु जिन लोगो की अपनी कोई जीवनप्रणाली है, कोई खास समाज-व्यवस्था है, उनपर क्यों हम अपनी बात थोपें? यह लादना लदाना किस लिए? यह बात केवल इस देश में ही नहीं बल्कि अन्तराष्ट्रीय दायरें में भी लागू होती है। विदेशी मामलों के बड़े क्षेत्र में, यदि लोग-बाग अपनी जीवन-प्रणाली, दूसरे लोगो और देशों पर लादने लदाने का धन्धा छोड़ दे तो संसार में कहीं ज्यादा शांति आ सकती है।

मैं नहीं कह सकता कि कौनसी जीवन-प्रणाली अच्छी है—हमारी या उनकी। किन्तु मुझे पुरा विश्वास है कि कुछ मामलों में उनकी प्रणाली ही हमारी प्रणाली से ज्यादा अच्छी है। और यदि ऐसा है, तो फिर हममें से किसीका भी, इस समस्या की ओर अपनी श्रेष्ठता की भावना से देखना, और उन्हें यह बताना कि ऐसा करो, वैसा करो, यूँ मत करो, एकदम बेकार है, बल्कि गलत भी है क्यों हम उन्हें हमारी ही कुछ ओछी नकल करने की सलाह दे।

* [व्ययजाती : जुलै १९६४, पान क्र. १२४-१२६.]

आदिवासियों के दो वर्ग

आदिमजातियों को दो वर्गों में बाँटा जा सकता है। एक है हमारी सीमाओं पर रहनेवालों का और दूसरा है देश के भीतरी भागों में रहनेवालों का। पहाड़ी इलाकों में रहनेवाले लोग मैदानों में रहनेवालों की अपेक्षा कुछ निराले ही होते हैं। उसी प्रकार सीमाओं पर रहनेवाले भीतरी भागों में रहनेवालों की अपेक्षा एक निराले ही ढंग के होते हैं। उनका पिण्ड ही कुछ अलग किस्म का बन जाता है।

जहाँ तक मेरा सवाल है, मैदानों में रहने वालों से पहाड़ों में रहनेवाले मुझे ज्यादा पसंद है। सीमाओं के प्रहरियों को मैं अधिक चाहता हूँ। सीमा यानि बिल्कुल देश की प्राकृतिक सीमा नहीं, सीमांचल कह लीजिए, क्योंकि सीमांचल में या उसके पास पड़ोस में रहने से आदमी आत्मसंतुष्ट नहीं बन पाता। आत्मसंतोष एक बहुत बड़ा खतरा है, खास कर हमारे हिन्दुस्तान जैसे बड़े भारी देश में, जिसकी सीमाएँ हजारों मील फैली हैं वह बहुत ही बड़ा खतरा है, क्योंकि उस आत्मसंतोष के कारण हम लोग अपने छोटे और बहुत ही मामूली सवालों में ही उलझ जाते हैं।

उनसे सीखें

आदिवासियों की तरफ उनसे कुछ सीखने की भावना से देखना चाहिए और सीखने के पश्चात उनकी सहायता करने तथा उनके साथ सहयोग करने की कोशिश करनी चाहिए। हम उनसे काफी कुछ सीख सकते हैं। खास कर जो लोग सीमा भागों में रहते हैं उनसे बहुत कुछ सीखा जा सकता है। वे लोग बड़े अनुशासनप्रिय होते हैं और भारत के लगभग सभी अन्य लोगों से ज्यादा जनतंत्री होते हैं। उनके पास कोई संविधान या अन्य कानून आदि नहीं होते। फिर भी वे लोग जनतंत्रीय ढंग से व्यवहार करते हैं और अपने बड़ोंबुजुगों या नुमाइन्दों द्वारा किए गए नियमों का बिना किसी अपवाद के पालन करते हैं।

सबसे बड़ी बात तो यह है कि ये लोग नाचते हैं, गाते हैं, और जीवन का आनन्द लूटने का बराबर प्रयास करते रहते हैं। वे शहर बाजारों में बैठकर एक दूसरे पर चिल्लाने वाले,

और उसी को सभ्यता माननेवाले लोग नहीं हैं। मुझसे कोई कहे कि तुम शेर बाजारों में बैठना पसन्द करोगे या पहाड़ी इलाकों में घुमन्तू बनना, तो शेर बाजारों की वह भयानक भनक सुनता बैठा रसने की अपेक्षा किसी भी दिन अपना डेराडंडा उठाए घुमक्कड़ बनना पसन्द करूंगा—क्या हम शेर बाजारों वाली बाजार सभ्यता इन आदिवासियों को सिखाना चाहते हैं? कदापि नहीं।

मुझे विश्वास है, जब देश-विदेशों में सारे शेर बाजार नहीं रहेंगे, मस्ती में झुमकर नाचने गाने की आदिवासीयों की यह लोक-सभ्यता ही अन्त में यहाँ फूलेंगी फलेगी, और पनपती रहेगी।

हिन्दुस्तान के बहुत बड़े भाग में हम लोग जीवन की सुन्दरता से दूर हटते जा रहे हैं। यह बड़ी दयनीय स्थिती है। अब भी जब हम देहातों में जाते हैं, कितने ही अच्छे लोकगीत और लोकनृत्य हमें सुनने, देखने को मिल जाते हैं। इसका कारण यह है कि हमारी तथाकथित आधुनिक शहरी सभ्यता की हवा उन्हें उतनी नहीं लगी है जितनी कि हमें लगचुकी है।

हम घण्टो सिनेमा और फिल्मे देखने बैठते हैं। फिल्में अच्छी, बातों को जनता तक पहुँचाने का बहुत बढ़िया साधन है, किन्तु दुर्भाग्य से आज वे जैसी भी है, कोई प्रेरणा देने में असमर्थ हैं। जिसे आधुनिक सभ्यता कहा जाता है, उसकी प्रगति का जब मैं सिंहावलोकन करता हूँ, तो मुझे काफी अच्छाइयाँ दिखाई देती हैं। इसमें कुछ त्रुटियाँ भी देखता हूँ। जैसे आदिवासियों में पायी जानेवाली गानों की, नृत्यों की, जीवन का आनन्द लूटने की प्रवृत्ति इस सभ्यता में नहीं पायी जाती।

इसीलिए, हम लोगों को चाहिए कि जब-जब आदिवासियों में जाय, इनसे अवश्य ही कुछ सीखें। गम्भीर शकल सूरत बना कर, काले झब्बे चढ़ाकर वहाँ न जाएँ और न उनके अन्दर की उस आनन्दमय प्रवृत्ति को खत्म करने का प्रयास करें।

स्वाधीनता संग्राम से अछूते

हमने इस देश में पचास साल से लम्बा

संघर्ष किया है अपनी आजादी के लिए। और हमने वह आजादी हासिल भी कर ली है। उस संघर्ष का जो भी फल निकला हो, उसकी धारणा मुक्ति दिलाने की थी। उसने हमें ऊपर उठाया, सुधारा और हमारी कई कमजोरियों और अन्य गुणों को ढँक दिया है। करोड़ों भारतवासियों को प्राप्त यह अनुभव आदिवासी लोगों के हल्को में नहीं पहुँच पाया है, और यह एक ऐसी असलियत है जिसे हमें अवश्य ध्यान में रखना चाहिए।

हिन्दुस्तान के केंद्रीय भागों में रहनेवाले कुछ कबीलों पर इसका कुछ असर जरूर पड़ा है, लेकिन सीमा के निकट के भागों जैसे असम में रहनेवाले आदिवासियों पर कतई कोई असर नहीं हो पाया है। हो सकता है कि कुछ तो पुराने जमाने में उन इलाकों में पहुँचने के साधन आदि नहीं होने तथा कुछ अन्य बातों के कारण वे लोग इस अनुभव से अछूते रह गए।

कारण-सीमांचल

एक कारण यह रहा कि मैदानों और शहरों में रहनेवाले हम लोग अपना दायरा छोड़ कर पहाड़ों में जाने के लिए कुछ डरते थे। इसाई पादरी वहाँ गए और उन्होंने लगभग सारी ज़िन्दगी उन लोगों में बिता दी। मैदानों में रहनेवाले लोग उठे हैं और सारी ज़िन्दगी बिताने के निश्चय से पहाड़ी इलाकों में जा बसे हैं ऐसा शायद ही मैंने देखा है। इसके अलावा एक बात और है। ब्रिटिश अधिकारियों ने भी हमें वहाँ जाने से रोका, ताकि हमारा स्वाधीनता का संघर्ष उन लोगों तक न जा पहुँचे। इस स्वाधीनता संग्राम की कुछ अफवाहें उनके पास अवश्य पहुँचा करती थी। कभी वे सही होती थीं, कभी गलत। लेकिन वह गलत तरीके से पहुँचती थी या सही तरीके से, कोई मानी नहीं रखता। असल बात तो यह है कि स्वाधीनता संग्राम का सार है हिन्दुस्तान में एक तरह की विमोचन की शक्ती खड़ी करना और यह सार उनके इलाकों में नहीं पहुँच पाया था। खासकर सीमांचल के आदिवासियों में जो कि सबसे ज्यादा महत्व रखते हैं—में वह कभी नहीं पहुँचा।

परिणाम यह हुआ कि पिछले ३०-४०, या ५० साल में हम लोगों की तो परिवर्तन के लिए मानसिक तैयारी हो गई। किन्तु सीमांचल के लोगों में वह नहीं हो सकी। असलियत तो यह है कि ब्रिटिश अफसरों ने या कभी-कभी वहाँ जा बसे पादरियों ने आदिवासियों के मन में उल्टी बातें भर दीं।

पादरियों ने, कोई शक नहीं कि आमतौर पर वहाँ बहुत अच्छा काम किया और उसके लिए मैं उनकी प्रशंसा ही करूँगा, लेकिन खासकर हिन्दु-स्तान से परिवर्तन आना उन लोगों को पसन्द नहीं था। भारत में जब यह परिवर्तन आ रहा था, उधर उत्तरपूर्वी भारत में, वहाँ के कई विदेशियों की सहायता से, वहाँ के लोगों को अपने अलग और स्वतंत्र राज्य बनाने के लिए एकसानेवाला आन्दोलन चल रहा था।

किसी भी दृष्टि से, ऐसे राज्य किस प्रकार व्यावहारिक और सम्भव माने जा सकते हैं, मेरी समझ की बाहर की बात है। लेकिन मुझे कहना यह है कि उत्तरपूर्वी इलाकों के लोग पिछली पीढ़ियों से और हालके कुछ वर्षों में भी अलग ही ढंग की मिट्टी से बने हैं। दोष असल में हमारा और कुछ परिस्थिति का भी रहा है। तो आदिवासियों की समस्याओं का समाधान खोजते समय हमें इन सब बातों को ध्यान में रखना चाहिए, क्योंकि वे बहुत महत्त्व रखती हैं।

यह सवाल कुछ पाठशालाएँ, दवाखाने या अस्पताल खोल देने मात्र से हल नहीं होगा। इसमें शक नहीं कि हमें पाठशालाओं, दवाखानों और अस्पतालों की आवश्यकता है, सड़कों आदि की भी जरूरत है। लेकिन यह सब मामलों की ओर देखने का निर्जीव ढंग है। हमें केवल एक पाठशाला की इमारत नहीं खड़ी करनी है, बल्कि यह देखना है कि इन लोगों के साथ एकता की, हम सब एक हैं की भावना और समझदारी बड़े इसके लिए मानसिक उपायों का विचार करना चाहिए।

भावनात्मक एकता आवश्यक

आप लोग यहाँ दिन प्रति दिन पाठशालाएँ आदि खोलने की योजनाएँ बना लें, उन पर भले ही खूब जोर शोर से बहस कर लें, लेकिन जब तक आप समस्या की असली

जड़ को नहीं छूते, आप पूरी तरह से असफल ही होंगे। असली समस्या तो यह है कि हम उन लोगों को, और वे हम लोगों को भलीभाँति समझ लें और हम सब स्नेह और समझदारी के बन्धन में बँध जायें। आजादी के बाद एकता निर्माण करना तथा उसे मजबूत बनाना ही मोटे रूप में सारे भारत की बुनियादी समस्या हो गई है। राजनीतिक दृष्टि से तो सारा देश एक हो चुका है। लेकिन उतना ही काफी नहीं है। राजनीतिक एकता से भी बढ़ कर अधिक एकात्मकता निर्माण करने के लिए हमें कुछ करना ही चाहिए।

यह लम्बी अवधि तक चलनेवाला काम है, चट से होनेवाला नहीं। यह लगाव कानून बना कर नहीं हो सकता, अपने आप बढ़ता है। उसपर बढ़ने की जबरदस्ती नहीं की जा सकती। किसी पौधे या फूल पर क्या आप बढ़ने की जबरदस्ती कर सकते हैं? वही बात इस लगाव के लिए भी लागू होती है। लगावके इस पौधे को आप केवल खाद दे सकते हैं, पानी डाल सकते हैं, उसकी हिफाजत कर सकते हैं, और ऐसा वातावरण बना सकते हैं जिसमें उसका विकास अपने आप हो सके। तो मानसिक एकीकरण, भावात्मक एकता निर्माण करना, एक ऐसी एकता बनाना जिसके कारण प्रांतीयता, जातीयता, तथा विघटन और पृथक्ता पैदा करनेवाले अन्य 'वाद' अपने आप समाप्त हो जायें, यही भारत की सबसे बड़ी समस्या है।

यदि आप स्नेह रखकर आदिवासियों में जाते हैं, विमोचन की शक्ति के रूप में, उनके मित्र बन कर जाते हैं, तो वे लोग अनुभव करेंगे कि, आप उनसे कुछ छीन लेने नहीं, बल्कि उन्हें कुछ देने के लिए आये हैं। और वही सच्चा एकीकरण है। लेकिन यदि वे लोग यह अनुभव करते हैं कि, आप अपने आपको उनपर थोपने, उनके मामलों में हस्तक्षेप करने आए हैं, उनके मार्ग में रोड़े अटकाने, उनकी रहन-सहन में बदल करने और उनकी जमीन छीन कर उन्हें चूसनेवाले आपके किसी व्यापारी या उद्योगपति को उनकी घुसाने के लिए आप हैं, तब तो आपकी सारी बातें एकदम गलत होंगी। वह एकीकरण

होगा ही नहीं। अच्छा हो, ऐसे एकीकरण और आदिवासियों के कल्याण का नाम भी न सुनाई दे।

अफसर कैसा हो?

आदिवासी इलाकों में अफसर नियुक्त करते समय भी बड़ी सावधानी बरतनी चाहिए। वैसे तो किसी भी क्षेत्र में अफसर नियुक्त करते समय हमें सतर्क रहना ही चाहिए। लेकिन आदिवासी इलाकों में उनकी नियुक्तियाँ करते समय तो दूनी, सावधानी रखनी होगी क्योंकि आदिवासी इलाकों में काम करने-वाला अफसर केवल एक ऐसा आदमी नहीं होता, जिसने कोई परीक्षा पास कर ली होती है, या जिसने रोजमर्रे के काम का कुछ अनुभव हासिल किया होता है। वह तो एक ऐसा आदमी होना चाहिए जो अपने दिल और दिमाग से उस समस्या को समझ सकता हो, जिसमें यह काम करने का उत्साह होता हो चाव-सा होता हो। यह नहीं कि, वह कुछ चन्द घण्टे अपने दफ्तर में बैठे और बाद में ऐसी दूर देहाती जगह में भेज दिए जाने के कारण अपने भाग्य को कोसता रहे।

ऐसा आदमी तो वहाँ बिल्कुल निकम्मा है। इससे तो बेहतर है कि वहाँ हम एक बिल्कुल अनपढ़ आदमी को भेज दें जो वहाँ के लोगों के बारे में मित्रता और स्नेह लेकर जाएँ उनके साथ उठे, बैठे, और उन्हीं के साथ घुल-मिल जाएँ। ऐसी लगन हो तो बहुत अच्छे परिणाम दिखाई दे सकते हैं। आपका सबसे अधिक पढ़ा-लिखा दिमागी काम करने-वाला आदमी, जो इस समस्या को समझ लेने योग्य दिल और दिमाग नहीं रखता वहाँ कुछ नहीं कर पाएगा। उससे ज्यादा अच्छा काम तो वह अनपढ़ आदमी कर जाएगा।

जो आदमी वहाँ अफसर बनकर जाए, उसे चाहिए कि, वह अपनी जिन्दगी उन आदिवासियों के साथ एक बना दे। उनकी झुग्गीयों में, झोपड़ियों में जाकर उनके साथ सुख-दुख की बातें करने, खाने-पीने की तैयारी रखे, आवश्यकतानुसार उनकी जैसी ही रहन-सहन रखे। उनके जैसा पहिनावा पहने। वे जैसे जीते हैं वैसे ही जीए। मैं इनसे अलग से हूँ

श्रेष्ठ हूँ, यह भावना छोड़ दे। इस प्रकार उनका विश्वास तथा आदर प्राप्त करे। और फिर उन्हें उपदेश दे।

भाषा का महत्व

इस सिलसिले में भाषा का प्रश्न बहुत ही ज्यादा महत्व रखता है। मानसिक दृष्टीसे भाषा की बहुत महत्व है। हम कितना ही अच्छा सुझाव लेकर जाए, समस्या का कितना ही बढ़िया हल लेकर पहुँचे, दूसरी ओर यदि उसका असर गलत होता हो तो हमारा सुझाव या हल किसी काम का नहीं रहता। इसीलिए हमें चाहिए कि, यह बात पूरी और निःसन्देह स्पष्ट कर ली जाए कि, सरकार आदिवासियों की भाषाओं को बढ़ावा देगी। यह सवाल उन भाषाओं का प्रयोग जारी रखने मात्र का नहीं है। उन्हें बढ़ावा और सहाय्यता देनी चाहिए, ताकि वे पनपे और बढ़ें। इसके लिए यदि हमेशा का दायरा छोड़ कर भी कुछ करना पड़े तो हम उसे अवश्य करें। यहीं सही तरीका है।

ऐसा तरीका अपना कर उसके अनुसार अपनी नीति बनाकर सफलता पानेवाला एक ही देश इस संसार में है—सोवियत गणराज्य। इस मामले में लेनिन तथा अन्य लोगों ने बहुत ही बुद्धिमानी से काम लिया है। उनका अन्तिम उद्देश्य कुछ भी हो, उन्हें इन लोगों की सद्भावना प्राप्त करनी थी। इस नीति द्वारा उन्होंने उसे प्राप्त कर लिया। उन्होंने उनकी भाषाओं को बढ़ावा दिया। हमेशा के ढर्रे से बाहर जाकर सैकड़ों बोलियों के शब्दकोष, मुहावरे, शब्दसंग्रह, उन्होंने तैयार किए। जहाँ कोई लिपि नहीं थी, वहाँ उन्होंने नई लिपियाँ भी बनवा दीं। उन्होंने उन लोगों को यह अनुभव कराया, कि उन्हें जैसा भी चाहे जीने दिया जा सकता है। इसमें वे सफल रहे। भाषाओं के बारे में कोई जबरदस्ती नहीं करनी चाहिए।

उनकी भाषाओं को बढ़ावा देने की नीति अपनाना चाहिए। मुझे सन्देह नहीं कि पश्चिम बंगाल सरकारने, दार्जिलिंग और कालिम्पोंग जैसे स्थानों में तिब्बतियों के लिए तिब्बती भाषा में शिक्षा देनेवाली पाठशालाएँ अवश्य खोली होंगी।

देवनागरी लिपि हो

हमारा देश बहुत बड़ा है। उसमें कई विविधताएँ हैं। एक बड़े देश के नागरिक के नाते ही हमें आचरण करना चाहिए। इसकी विविधताओं के प्रति भी हमारा रख महानता का ही होना चाहिए। लिपि के बारे में कुछ कठिनाई आ सकती है। आदिवासियों के पास उनकी अपनी कोई लिपि हो। तो, शक नहीं कि उसका ही प्रयोग किया जाय। लेकिन इन लोगों की अपनी कोई लिपि आमतौर पर होती नहीं। अतः कुछ मात्रा में वे यदि कुछ लिपि सीखे भी हों तो वह रोमन लिपि है।

रोमन लिपि अर्थात् ही एक अच्छी लिपि है। और चूँकि बहुत लोक उसे सीख चुके हैं। मैं उसे कुचलना नहीं चाहता। मैं उसे भी बढ़ावा दूँगा। लेकिन मैं यहाँ कोई आश्वासन के रूप में नहीं बोल रहा, केवल कुछ विचार रख रहा हूँ कि, लिपि तैयार करने के मामले में अच्छा हो, कि हम देवनागरी लिपि अपनाएँ। यह केवल आज के लिए ही नहीं, आनेवाले जमाने के लिए भी अच्छा होगा। देवनागरी लिपि दूसरों की तुलना में आसान है और स्पष्ट भी है कि, उसके कारण वे लोग भारत के अन्य भागों के साथ ज्यादा निकट सम्पर्क में आ सकेंगे। दूसरी कोई लिपि इतना निकट सम्पर्क जोड़ नहीं सकेगी। लेकिन जहाँ वे लोग रोमन लिपि सीख चुके होंगे मैं उन्हें अचानक ही उसे छोड़ देने के लिए विवश नहीं करूँगा, क्योंकि मैं नहीं चाहता कि, किसी प्रकार की जबरदस्ती की जाने की भावना उन लोगों से पैदा हो।

दो गलत दृष्टिकोण

आदिवासियों के प्रश्न की ओर देखने के दो दृष्टिकोण हैं। एक है मानववंश विज्ञान पर आधारित दृष्टिकोण, जिसमें इन लोगों को अजायब घर में रखने योग्य चीजें माना जाता है। ऐसी चीजें जिन्हें देखा जाय, जिनपर कुछ लिखा जाय। वे भी आदमी हैं, हमारी जैसी उनमें भी जान है, उनके साथ मिलकर हम भी काम कर सकते हैं, खेल सकते हैं यह कल्पना भी इस दृष्टिकोणवालों को कभी

छुती नहीं। दूसरे दृष्टिकोण में इस बात की उपेक्षा की जाती है कि, ये लोग खास और अलग ही प्रकार के हैं, और उन्हें समाज में अन्यत्र पाई जानेवाली रचना में फिट करने का प्रयास किया जाता है।

ये दोनों दृष्टिकोण गलत हैं। उन्हें मानववंश विज्ञान के अजायबघरों के नमूने मानना उनका घोर अपमान है। वैसे देखा जाय तो प्रत्येक आदमी मानववंशविज्ञान की दृष्टि से गवेषणा का एक नमूना ही है। किन्तु इन लोगों को उस गवेषणा के नमूने मानना, परीक्षण और निरीक्षण करने योग्य वस्तुएँ मानना उनका भारी अपमान ही है। वैसे देखा जाय तो हरेक का इसी प्रकार परीक्षण-निरीक्षण किया जा सकता है। दूसरे इन्हे जबरदस्ती से समाज की अन्य रचना में फिट करने का प्रयास, सामान्य बातों को छोड़ भी दिया तब भी गलत ही है।

मान लीजिए कि, आप उनकी भूमियों कि रक्षा नहीं करते। मुझे बिल्कुल सन्देह नहीं कि बाहर के कुछ बेइया लोग वहाँ जाकर उनकी जमीनें हड़प लेंगे। सामान्य बातों को खुली छूट दी जाय तो ये लोग उनके जंगल हथियाँ लेंगे और आदिवासियों के जीवन में भी बाधा डाल देंगे। इसीलिए आदिवासियों को उनके इलाकों में हमें कुछ सुरक्षा देनी होगी, ताकि बाहर से आया कोई आदमी उनके जीवन में हस्तक्षेप न कर सके और बिना उनकी सद्भावना और अनुमति के वहाँ अपना कोई व्यवहार खड़ा न कर सके।

सहायता की भावना सर्वोपरि हो

देश के अन्य भागों की भाँति आदिवासी लाकों में भी सड़के तथा संचार-व्यवस्था बनाने के काम को सबसे ज्यादा प्रधानता दी जानी चाहिए। उसके बिना अन्य किसी बात का मेल वहाँ नहीं बैठाया जा सकेगा। फिर कुछ स्वास्थ्य सहायता केन्द्रों, लघु उद्योगों तथा अन्य सुयोग्य बातों की भी आवश्यकता रहेगी। लेकिन एक सादी बात हमें सदा ध्यान में रखनी होगी, कि हम लोग वहाँ उन लोगों के जीवन को अन्य मोड़ देने के लिए नहीं बल्कि उनकी सहायता करने के लिए जा रहे हैं।

पंडितजी और आदिवासी समाज

श्री. जवाहर ह. शाह

“क्या मास्टर जी हमें पंडित जी का दर्शन होने नहीं पायेगा ? न हमारे पास देहली जाने का पैसा है ?” नेहरू जी की रूस-यात्रा नामक फिल्म जब रोधी गाँव में भारत सरकार के सूचना और प्रसार मंत्रालय द्वारा दिखलाई गई तो एक भोलेभाले किन्नर बालक ने यह सवाल किया ? मैंने जबाब दिया कि “ऐसा सुना है कि श्री धर्मदेव शास्त्री पंडित जी को किन्नौर में लाने के लिये कोशिश कर रहे हैं। अगर वह मान जाएं तो जरूर हैलिकॉप्टर के जरिये कालपा आ सकते हैं। तब आप सब किन्नरवासी उनका दर्शन कर सकेंगे।” जब यह बात मैं बतला रहा था उसी के चन्द महीनों के बाद ही राष्ट्र पर यह वज्रपात होनेवाला था कि पंडित जी हमें छोड़कर चले जाएंगे, किसी को पता नहीं था। खुद पंडितजी ने भी कहा था कि “मेरा जीवन शीघ्र ही समाप्त होने वाला नहीं है।”

वैसे तो पंडित जी ने आजादी के पूर्व अपने जीवन के चौदह साल देश की स्वतंत्रता के लिये जेल में बिताये थे। साथ-साथ बीच में सत्याग्रह आंदोलन के लिये देश में एक कोने से दूसरे कोने तक घूमना पड़ता था। इसीलिये उनका उतना समय आदिवासी या वन्यजाति या गिरीजनो के लिये नहीं मिल पाया था। यह तो सभी को ज्ञात है कि पंडित जी को पहाड़ों का, गिरी, कंदराओं का आकर्षण बहुत था। वो आनंद के लिए, स्वास्थ्य के लिए, साहस के लिये और अपने कामों से थोड़े समय को छुटकारा पाने के लिये वहाँ जाते थे। हिमालय के प्रति उनका प्रेम दूसरे पहाड़ों के लिए ईर्ष्या पैदा करने वाला, उन्होंने संसद में भी प्रगट किया था। पंजाब के सीमावर्ती जिले लाहौल स्पीति वे जा नहीं सके यह अफसोस उन्होंने श्री. जी. डी. खोसला द्वारा

लिखी हुई किताब “हिमालयन सरकीट” की प्रस्तावना में प्रकट किया है। उन्होंने एक दफे कहा था कि “दिल्ली विचित्र और अवास्तविक जगह है और उसके विविध कायो ने उन्हें कैदी बना रखा है।” दुःख के साथ उन्होंने बतलाया था कि “बदनसीब लोग जो मैदानों में बसते हैं उनको ऊँचे पहाड़ों में रहने-वाले लोगों की दिक्कतें, साहसों का पता नहीं है। मैं सीमा के पास रहने को पसन्द करता हूँ। सिर्फ भौतिक कारणों से नहीं लेकिन सीमा के पास रहना बुद्धि को निर्मल करना है।”

पंडित जी ने कहा था कि “मेरी रेगिस्तान से उतनी दिलचस्पी नहीं है जितनी पहाड़ों से” शायद उसका यह कारण है कि पहाड़ों में जो सौंदर्य विद्यमान है वह रेगिस्तान में नहीं है। हम सब जो थोड़ा कुछ भी आदिवासी समाज को जानते हैं उनको मालूम होगा कि भारत के अधिकतर आदिवासी लोग इन पहाड़ों में और उसके जंगलो में बसते हैं। पहाड़ों में रहने के कारण जो विशिष्टता उन समाजों में पायी जाती है जैसे कि शिस्त हिम्मत, आनंद और सहकारी प्रवृत्ति जो उनमें विद्यमान है उनके पंडित जी प्रशंसक थे। उनमें यह सब गुण मौजूद थे।

दिल्ली में सन १९५२ में जो सम्मेलन अनुसूचित जातियों का हुआ था उसमें उन्होंने बतलाया था कि “मैं आदिवासी समाज के प्रति एक न कौतुक के लिये, उनके विचित्र रीति रिवाजों के लिये, न कि सिर्फ उनकी भलाई के लिये आकर्षित हुआ हूँ, लेकिन मैं उनके प्रति आकर्षित इसलिये हुआ हूँ कि, मुझे उनके साथ रहने से आनंद आता है। मुझे कोई भी कामना के बिना उनके लिये अच्छा कार्य करने की इच्छा है या उनसे

मेरा अच्छा काम हो यह आशा है।” उन्होंने बतलाया कि “मैंने उनके साथ अपना सम्पर्क मित्रता के रूप में बढ़ाया न कि उनकी परीक्षा के लिये, न कि उनको नापने के लिये न ही उनके बारे में जानकारी लेने को सम्पर्क बढ़ाया, न उनको दूसरे समाज के अनुकूल बनाने के लिये उनको अपना संपर्क बनाया। मैं तो उनसे इसलिये खुश रहता हूँ क्योंकि मेरे में जो खानाबदोश वृत्ति है उसको आनंद मिलता है।”

पंडित जी को प्रथम जिन आदिवासियों से परिचय हुआ होगा वे जातियाँ थी गोंड, सन्थाल और भिल। उन्होंने लिखा है कि “वह उनसे आकर्षित हुए उनसे प्यार भी हुआ और यह विचार भी आया कि हमें उनके तरीकों से ही आगे बढ़ाने की कोशिश करनी चाहिये।” उसके बाद वह आसाम के मणीपुर की ओर पर्वतो में रहने वाली आदिवासी जाति से परिचित हुए। अंत में आज के महत्वपूर्ण प्रदेश नेफा के आदिवासी जनों के संपर्क में वे आये। सन १९५२ में उन्होंने उस प्रदेश का दौरा भी किया। उन्होंने कहा कि “मुझे आदिवासी समाज के लिये इसलिये सिर्फ आकर्षण नहीं है कि उनका स्वास्थ्य अच्छा है - लेकिन स्त्री-पुरुष सभी एक समान दिखाई पड़ते हैं और उनमें किसी प्रकार का डर नहीं है मुझे इसलिये पसंद है कि वे ऐसे दिखाई देते हैं कि उन पर कोई भी राष्ट्र गर्व कर सकता है।”

भारत के विविध प्रश्नों में उलझे पंडितजीके पास इतना समय नहीं था कि वह एक जगह बैठ कर उनके लिये काम कर सकें। फिर भी प्रत्येक वर्ष वे २६ जनवरी के उत्सव में आदिवासी जनों के प्रतिनिधि मंडल के जरिये जो भी लोक-नृत्य के कार्यक्रम प्रस्तुत होते थे

उन्हीं से आनंदित हो जाते थे। उन्होंने अपने कई भाषणों में सभ्यता और असभ्यता के बारे में प्रश्न किये हैं। ये आज के समाज के लिये महत्वपूर्ण प्रश्न हैं। उन्होंने बतलाया कि सिर काटने की प्रथा अमानवीय है जो बंद होनी चाहिये लेकिन उनकी कुछ रीतियां तो शहरों की किन्हीं रीतियों से कम ही भयानक हैं। उन्होंने बतलाया कि मुझे बहुत सी बातें मैदानों में रहने वाले अर्थात् शहरों में रहने वालों से भी नहीं मिल पाती हैं जो इन लोगों से मिल जाती हैं।

आज से करीबन २५ साल पहले पंडित जी ने आसाम का दौरा किया था, बहुत सी आदिवासी जातियों ने नेहरू जी का स्वागत फूलों से, फलों से, अपने हाथ से बुने कपड़ों से किया और जब से संलों में नागा बालकों ने उनके गले में माला डालकर स्वागत किया तब उन्होंने बतलाया कि “मुझे, उनकी निर्दोष दृष्टि में असीम श्रद्धा और प्यार दीख पड़ा था जिससे मुझे भी शर्म आने लगी।”

जब कामेंग नेफा में वे गये थे तब वहाँ के आदिवासीयों को देख कर उन्होंने कहा था कि कुछ आदिवासी जातियां शहरों में रहने वाले लोगों से ज्यादा शिस्त प्रिय हैं, ज्यादा लोकशाही के सिद्धांतों में चलने वाली हैं जो नाचकर, गाकर अपने जीवन को आनंदित कर

पाती हैं। जिसके लिये हमें सिनेमा घरों में जाना पड़ता है। वेशक कुछ अंशों में सिनेमा घरों से फायदा है। लेकिन कुछ बातों में हमारे से भी उनकी रहने की पद्धति ज्यादा अच्छी है।

वे मानते थे कि हमारा उनके साथ संपर्क मानवता पूर्ण, प्रेम पूर्ण और आदर के साथ होना चाहिये। हमें उनको उठाने में धीरज रखना चाहिये परिवर्तन आयेगा जैसे कि सारे विश्व में आ रहा है लेकिन हमें यह देखना है कि वह परिवर्तन बुराई में आये अच्छाई में नहीं।

भारत में आदिवासी समाज में दो व्यक्तियों ने विशेष काम किया है (१) श्री ठक्कर बापा तथा (२) डॉ. वैरियर एलविन। पू. श्री. ठक्कर बापा का काम वैसा था जैसा कि आज अफ्रिका में डॉ. स्वीटजर कर रहे हैं लेकिन डॉ. वैरियर एलविन के काम के साथ बहुत लोगों को मतभेद है। पंडित जी डॉ. एलविन से बहुत प्रभावित हुए थे। शायद डॉ. एलविन के कारण आदिवासी समाज के प्रति पंडित जी आकर्षित हुये होंगे। डॉ. एलविन ने पंडित जी के आदिवासी समाज की तरक्की के लिये जो पंचशील के सिद्धांत थे उनको लिखा है।

(१) उन लोगों को अपनी पद्धति और संस्कृति के मुताबिक तरक्की करनी चाहिये

न कि हमें बाहर से उनके ऊपर कुछ लादना चाहिए।

(२) आदिवासी समाज को जंगल और जमीन के हक मिलने चाहिये।

(३) हमें उन लोगों में से नेता पैदा करना चाहिये जो उनका विकास और उन्नति करें।

(४) हमें एक दम योजना से लादकर उनकी तरक्की नहीं करनी चाहिये लेकिन उनकी सामाजिक और सांस्कृतिक संस्थाओं द्वारा उन्नति करनी चाहिये।

(५) हमें धन के खर्चों के आधार पर ही अर्थात् संख्या द्वारा उनकी प्रगति का मूल्यांकन नहीं करना चाहिये।

आदिवासियों में जो कला है, जीवन के प्रति उनका दृष्टिकोण है, अपने आप में से आनन्द लेने की जी मनोवृत्ति है उनका पंडित को पुरा ज्ञान था इसलिये दो अंतवाले उनके सिद्धान्त महत्वपूर्ण और विचारणीय है।

समूचे राष्ट्र ने इस युग के प्रियदर्शी अशोक को गंवाया है। विश्व ने शांति प्रिय नेता, अफ्रिका ने अपनी स्वतंत्रता का एक महत्वपूर्ण समर्थक, वच्चों ने अपने प्यारे “नेहरू चाचा” को गवाया है। तो क्या आदिवासी समाज ने कुछ कम गवाया है? उनके प्रति अथाह प्यार रखने वाला, उनकी सभ्यता और संस्कृति का समर्थक और साथ में उनकी भलाई चाहनेवाले को उन्होंने गवाया है।

जन-जातीय संस्कृति : नेहरू की नजर में

डॉ. ल. प्र. विद्यार्थी

श्री. जवाहरलाल नेहरू की मौत की बरसी के साथ ही हमारे महान राष्ट्रनायक की बहुमुखी तस्वीरें हमारी नजरों के सामने धुमने लगी हैं। कुछ लोग उन्हें दुनिया की महान विभूतियों के साथ याद करते हैं, क्योंकि वे सम्पूर्ण मानव जाति के अपने थे। दूसरे उन्हें सियासी दुनिया के चतुर अभिनेता के रूप में याद करते हैं। निश्चित रूप से वे इतिहास की सब से बड़ी विभूतियों में से एक थे। तहजीब और जिन्दगी के बहुत सारे पहलुओं के लिए उनकी देन मानव जाति को प्रेरित ही नहीं बल्कि विभिन्न क्षेत्रों में लगे विद्वानों के लिए दिमागी खुराक भी उपस्थित करती है। जब हम नेहरू को मानव शास्त्री और जन-जातीय संस्कृति के छात्र के नाते देखते हैं, उन के लेखन, भाषण और व्यक्तियों पर गौर करते हैं, तो हमें जन-जाति के प्रति उनकी सजीव भावनायें याद आती हैं। लेकिन दूसरे उपादानों और लेखनों की तुलना में ये कम मात्रा में हैं, और बखूबी नजर अंदाज किये जा सकते हैं। दिवंगत आत्मा के प्रति अपनी अनन्त श्रद्धा स्वरूप, हम उनकी जन-जातीय संस्कृति से प्रेम और जन-जातीय समस्याओं पर उनके विचारों को यहाँ पर उल्लेख करने की कोशिश कर रहे हैं।

श्री नेहरू और भारतीय जन-जातियाँ

श्री. नेहरू प्रधान मंत्री चुने जाने के बाद ही जन-जातियों में दिलचस्पी नहीं लेने लगे, जबकि वे प्रधान मंत्री के ओहदे पर नहीं थे उन्होंने भील, संथाल, गोंड वगैरह आदिवासी क्षेत्रों का सफर किया था। भीलों के बीच उनके बहुत सारे दोस्त थे। वे जन-जातियों की बहुत सारी वारिकियों, जो मैदानी हिस्सों के

लोगों, बड़े शहरों और हिन्दुस्तान के दूसरे हिस्सों में नहीं पायी जाती, के प्रशंसक रहे हैं। पहली अखिल भारतवर्षीय जन-जातीय काँफ्रेंस (नयी दिल्ली, जून १९५२) के उद्घाटन भाषण में उन्होंने जन-जातियों में अपनी रुचि के कारणोंपर प्रकाश डाला है। श्री नेहरू ने कहा :—

“मैं समझता हूँ कि मुझे काँफ्रेंस में शामिल होने का शायद दूसरा भी बहुत बड़ा दावा है। ऐसा मैं पहले पहले ही महसूस कर रहा हूँ, यह बात नहीं, बल्कि प्रधान मंत्री बनने के पहले से मेरी ये भावनायें रहीं हैं। मैं जन-जातीय संस्कृति से काफी आकर्षित रहा हूँ। यह आकर्षण अजीबी गरीब रिवाजों की खोज करने वालों का नहीं था। यह आकर्षण उन नेक दिल लोगों की तरह भी नहीं था, जो दूसरों का भला किया चाहते हैं, यह खिचाव जन-जातियों से मिलने पर खुशी महसूस होने का खिचाव है, उनके बीच होने का आकर्षण है, और उन्हें किसी तरह का फायदा पहुँचाने का खास विचार भी नहीं। मुझे यह एक बहुत बड़ी ख्वाहिश लगती है, जिससे भलाई करने वाले और भला किये जाने वाले—दोनों में से शायद ही किसी का भला हो पाता है।”

श्री नेहरू जन-जातियों के बहुत बड़े दोस्त थे। जन-जातियों में उनकी दिलचस्पी उन की राजनैतिक, सामाजिक और सांस्कृतिक समानताओं से छन कर आयी थी। वास्तव में जन-जातियों को हिन्दुस्तानी सभ्यता का एक कीमती पहलू मानते हुए उन्होंने उनमें बहुत सारी वारिकियाँ ढूँढ निकाली। एक जगह जन-जातीय भाईयों के बीच अपनी पहुँच की सफाई पेश करते हुए उन्होंने कहा है, “मैं सीधे सादे लोगों के बीच एक दोस्ताना जोश से

पहुँचता हूँ। उन लोगों की तरह नहीं, जो उनके पास आते हैं, उनकी परीक्षा लेते हैं और उन्हें जिन्दगी के दूसरे तरीकों को मानने के लिए मजबूर करते हैं।” संक्षेप में ठीक ही कहा गया है कि श्री नेहरू जन-जातियों को प्यार करते थे और उन से प्यार पाते थे।

श्री नेहरू का जन-जातीय संस्कृति के प्रति सम्मान.

वे जन-जातीय संस्कृति की बहादुरी और जोश के प्रशंसक थे। उनके नाच गान, उनकी जिन्दगी के खूबसूरत पहलू, उनके आदिम रिवाज, उनका लोक साहित्य सभी आधुनिक नागरिक सभ्यता का दूसरा रूप उपस्थित करते हुए, नेहरू के आकर्षण के पहलू थे। उन्हें यह नहीं मालूम था कि दोनों में जिन्दगी जीने का कौन सा बेहतर तरीका है। यही वजह है कि उन्होंने दोनों संस्कृतियों में सह-अस्तित्व की वकालत की। इस संबंध में उनके विचार आसानी से उद्धृत किये जा सकते हैं, “मैं बिल्कुल निश्चित नहीं हूँ कि दोनों में जिन्दगी जीने का कौन सा बेहतर तरीका है, उनका या हमारा। लेकिन कुछ मानों में, मैं दावे के साथ कह सकता हूँ कि उनका बेहतर है। खासकर सरहद्दी इलाके की जन-जातियों के पास बहुत सारी चीजे हैं, जिन्हें हमें उनसे सीखना है। वे ऐसे लोग हैं, जो गाते हैं नाचते हैं और जिन्दगी का लुत्फ उठाने की कोशिश करते हैं। वे ऐसे लोग नहीं, जो सदा बाजार में बैठकर एक दूसरे पर आवाजें कसते हैं, और उसी को तहजीब मानते हैं।”

तहजीब के नाम पर जन-जातीय सामाजिक जिन्दगी की वारिकियों की जगह बुराईयों के प्रचलन के श्री नेहरू बहुत खिलाफ थे।

उन्हें सिनेमा के बनिस्वत लोक गीत और लोक नृत्य अधिक प्रेरक लगे। शहरों में फैली गन्दगी, कुरीतियों की जगह जन-जातियों की खुली दोस्ती और दुश्मनी की भावना रुचिकर प्रतीत हुई। इन बारीकियों को मद्दे नजर रखते हुए श्री नेहरू ने हमें नेक सलाह दी ; “जब भी हम इन लोगों से मिले, हमें उनकी भावनाये सीखने और अपनाने की कोशिश करनी चाहिए, न कि उतरा चेहरा और लम्बा चोंगा लटकाये उनके बीच जाकर उनकी भावनाओं को कुचलना चाहिए।”

श्री नेहरू जन-जातियों की जनतांत्रिक भावनाओं और अनुशासित जिन्दगी से भी प्रभावित थे। नेफा की जन-जातियों का हवाला देते हुए श्री नेहरू ने उनके स्पष्ट भाषण, खुले मिलन, शान्तिपूर्ण सामुदायिक जीवन की प्रशंसा की है, हिन्दुस्तानी जन-जातियों की बारीकियों का हवाला देते हुए आपने कहा है : “ये अत्यन्त ही अनुशासित लोग हैं, और कभी कभी हिन्दुस्तान के दूसरे हिस्सों के लोगों से अधिक जन तांत्रिक भी। बिना किसी जन-तांत्रिक विधान के ये लोग प्रजातांत्रिकतौर पर काम करते हैं, और अपने बड़ों या नुमाइंदों के फैसलों पर वे झिझक अंमल करते हैं।”

उनका जन-जातियों के लिए जन-जातियों से अक्सर मिलने की कोशिश, उनके नाचोंमें शामिल होने आदि से जाहिर होता है, फिर उनका प्रेम सर्वाधिक उनके मसलों को समझने, और उनके हकों की हिफाजत करने के लएसंवैधानिक गारंटी दिलाने में जाहिर होता है। अखिल भारतवर्षीय जन-जातीय कांफ्रेंस (जगदलपुर, मार्च १९५५) में भाषण करते हुए उन्होंने जन-जातीय भाइयों को नेक सलाह दी :

“जहाँ भी आप रहते हो, आप अपने तरीके से रहें। मैं आपहीसे उम्मीद करता हूँ कि आप किस तरह रहना चाहेंगे। आपके पुराने तरीके और रिवाज अच्छे हैं। हम चाहते हैं कि वे जिंदा रहें। लेकिन हम यह भी चाहते हैं कि आप तालीम हासिल करें और मुल्क की तरक्की में अपनी भूमिका अदा करें।”

जन-जातीय समस्याओं के प्रति सम्मान

श्री नेहरू प्रधान मंत्री के रूप में जन-जातियों और उनकी समस्याओं से संबंधित फैसलों

से सीधे संबंधित थे। ईसाफ आजादी और सर्वों की उम्मीदों के मानिन्द, जिसने उनकी कल्पना जागृत की, श्री नेहरू अपने भाषणों और लेखों में हिन्दुस्तानी जन-जातियों के लिए फिक्र करते रहे। उनकी समस्याओं को उन्होंने दोस्ती की भावना से उठाया, हम सबों को आपसी प्यार और समझदारी की गांठ में बंध जाने का मशवरा दिया।

वे जन-जातीय जिन्दगी पर हर तरह के बाहरी दबाव और दखलंदाजी के खिलाफ थे। उन्होंने यह काफी साफ कर दिया कि “अगर आप जन जातियों के बीच जाते हैं तो आपस हृदयता के साथ एक दोस्ती की भावना से जाये ताकि वे महसूस करें कि आप उनसे कुछ लेने नहीं बल्कि उन्हें कुछ देने के ख्याल से आये हैं। और यही समझदारी है। लेकिन अगर उन्होंने महसूस किया कि आप उनकी जिन्दगी जीने के तरीके को बदलने आये हैं, या उनकी जमीन लेने आये हैं, कोई उनके बीच घुसाने आये हैं, तो उस हालत में सभी कुछ पूरी तरह गलत होगा।” जन-जातिय समस्याओं के प्रति उनका दृष्टिकोण, जो कि चीनी हमले के बावजूद भी अपरिवर्तित और पूरी तरह सुरक्षित रहा, उनके नीचे लिखे बयान से जाहिर होता है।

“मुझे काफी ताज्जुबहो ता है, इसी मुल्क में नहीं, बल्कि दूसरे बड़े देशों में भी, जबकि मैं देखता हूँ कि लोग दूसरों को अपनी पसन्द की जिन्दगी अपनाने देने की कोशिश करते हैं, और दूसरों पर अपने पसन्द के रहन-सहन के तरीकों को लादने की कोशिश करते हैं। हमें अपने रहन-सहन के तरीकों का स्वागत करना चाहिए लेकिन उन्हें दूसरों पर थोपना क्यों?”

श्री नेहरू ने विभिन्न जन-जातीय समस्याओं पर विचार प्रकट किया है, बहुत सारी सिफारिशों की हैं और जन जातीय समाज में प्रत्यक्ष रहनेवालों को बहुत सारी हिदायतें भी दी हैं उनके अनुसार जन-जातियों को स्कूल, अस्पताल, अन्न भण्डार तथा दूसरी कथित विकास परियोजनायें स्कीमों को मुद्दिया कराना ही जन जातीय समस्याओं की जरूरत नहीं। बल्कि दूसरे लोगों के प्रति सच्ची

समझदारी, उन्हें हमें समझने के लिए मौका देने, प्यार और समझदारी की गांठ को मजबूत बनाने की है।

जन-जातियों के लिए अधिकारी वर्ग

इन बातों को मद्दे नजर रखते हुए उन्होंने जनजातीय इलाकों में तैनात किये जाने वाले अफसरों की बहाली में सावधानी बरतने की सलाह दी। उन्हें (अफसरों को) एक ऐसा मर्द या औरत, जिसका दिमाग और उससे भी अधिक जिसका दिल उनकी समस्याओं को समझने और काम में हिस्सा बटाने में तत्पर हो। वह जनजातियों में इसलिए नहीं भेजा जाय कि चन्द घन्टे उसे दफतर में बैठना है और बाकी वक्त अपनी तकदीर को कोसे कि उसे गलत जगह भेज दिया गया” श्री नेहरू इस तरह के आदिमियों को जन-जातीय इलाकों में भेजना बिल्कुल बेकार समझते हैं, और सही पहला कदम के लिए सिफारिश करते हैं।

“बेहतर हो कि अशिक्षित आदमी जिसने इस्तहान भले ही पास न किया हो लेकिन जो लोगों में दोस्ती और प्यार के साथ जाने ओर उनके बीच रहने को तैयार हो, वह भेजा जाय। ये लोग उन अधिक काबिल और जानकार लोगों की बनिस्वत, जिनमें दिल और समझदारी का अभाव हो—कहीं अच्छा नतीजा पेश करेंगे।” श्री नेहरू जन-जातियों के इलाकों से तैनात अफसरों को जन-जातियों के साथ अपनी जिन्दगी बांटने की सलाह देते हैं। सरकारी मुलाजिम को जन-जातियों के घर में घुसने, बात करने, खाने पीने, उनकी जिन्दगी बसर करने आदि से उनकी इज्जत हासिल करने की कोशिश करनी चाहिए और उनमें अपने प्रति विश्वास जमाना चाहिए।

जातीय जवान

श्री नेहरू ने भाषाई समस्या पर काफी विचार किया है। मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोण से यह एक काफी उलझी सी समस्या है। उन्होंने अच्छी तरह जाहिर कर दिया कि उनकी सरकार जन-जातीय जवानों

को बढ़ावा देगी। उन्होंने उनकी जवान को बनाये रखने और उसे फलने-फूलने में मदद और हिम्मत बढ़ाने की नीति अख्तियार की। इस मामले में वे बहुत हद तक लेनिन से प्रभावित थे। जाहीर है कि लेनिन ने जन-जातियों की सद्-भावनाओं को जीतने के लिए उनको जवानों को बढ़ावा दिया, उनके लिए शङ्कोष तैयार कराया। निरक्षरता का सफाया करने, और कबीलों को खुद अपनी जिन्दगी और संस्कृति को मनाने में लेनिन के कदम को श्री नेहरू ने सही माना। इस सबक की रोशनी में उन्होंने हमें सलाह दी कि हम "हिन्दुस्तानी जन-जातियों के लिए, उनकी संस्कृति और भाषा की रक्षा के लिए कुछ उठा नहीं रखेंगे"।

सरहदी इलाके

डॉ. बेरियर एल्विन के साथ १९५२ ई. में श्री. नेहरू ने नेफा और नागालैंड के जन-जातीय इलाकों की यात्रा की। उनके लिए यह एक जोशीला अनुभव था। सरहदी हिन्दुस्तान की दौलत और खूबसूरती की ताजी खोज थी। यहाँ हम श्री. नेहरू के नेफा से वापस आने पर दिए गये भाषण के अंश का हवाला देना चाहेंगे।

"मैं कहना चाहूँगा कि सारा नेफा केवल सरकारी ही नहीं, बल्कि हिन्दुस्तान के सभी लोगों को खास तरह से ख्याल करने लायक है। हमारा उनसे लगाव उन घरों के लिए फायदेमन्द होगा। वे हिन्दुस्तान की ताकत, विभिन्नता और सांस्कृतिक वैभव इजाफा करते हैं। उनके बीच सफर करते वक्त हिन्दुस्तान की एक नई और बड़ी तस्वीर हमारी नजरों के सामने आती है। हमारे नजरीये की संगी, जो कभी-कभी हमें फंसा देती हैं,

मिटने लगती हैं। ऐसा महसूस होता है कि हिन्दुस्तान एक हिस्सा नहीं, जिसे हम बखूबी जानते हैं, बल्कि संस्कृतियों, भाषाओं और प्रजातियों के रस्मों-रिवाजों का अनन्त मिलन मन्दिर है।"

मानव शास्त्र से प्रभावित एक विद्वान की तरह वे नेफा की समस्याओं को जान सके। यही कारण है कि वे यहाँ के लोगों को अपनी जिन्दगी बसर करने, अपनी आकांक्षाओं और "जीनियस" के मुताबिक अपनी तरक्की करने की पूरी आजादी महसूस करा सकें। उन्होंने "बाहरी" लोगों को, जो जन-जातियों के बीच सस्ती, फैंसी और कलाहीन चीजें बेचकर, उनकी रूचि को गंदा करते हैं, कड़ी नुक्ताचीनी की। उनकी सरकार ने जन-जातियों के हकों की हिफाजत के लिए बहुत सारी कोशिशें की। जाहीर है कि नेहरू पर संसद में (१९६३) नेफा के लोगों को "अजायबघर का नमूना" बनाये रखने के लिए बड़ी आलोचना की गई। यह एक ऐसा इन्तजाम था जिसका स्वर्गीय प्रधान मंत्री ने बड़ी समझबूझ से जबाब दिया। उनके अनुसार नेफा के मामले में बहुत बड़ी सावधानी बरतने की जरूरत है, क्योंकि वहाँ पर महज "सामाजिक सुरक्षा" ही नहीं बल्कि देश की हिफाजत का सवाल भी जुड़ा हुआ है। नेफा के लिए श्री. नेहरू ने योजना के रूप में सड़को और स्कूलों को प्रमुखता दी। उनका ख्याल था कि आने जाने की सहूलियत और स्कूलों का इन्तजाम हो जाने पर नेफा के लोग खुद-ब-खुद जोरों से तरक्की करेंगे। यह कई तरह से देखने पर देश के लिए गर्व की बात होगी।

अपने लम्बे और लगातार तजुबों की रोशनी में श्री. नेहरू हिन्दुस्तानी जन-जातियों की समस्याओं की आत्मा को

समझने में कामयाब हुए। अपनी तीखी नजर और वैज्ञानिक नजरिये से वे उनके विश्वास के विभिन्न तरीकों के विषय में सादगी से विचार कर सकते थे। उनके विचार मानव शास्त्रियों की कई खोजों से सही साबित हुए। श्री. बेरियर एल्विन की किताब "फिलासफी ऑफ नेफा" के दूसरे संस्करण की भूमिका में उन्होंने जन-जातियों के विकास के पांच मूल सिद्धान्तों के बारे में विचार किया है। (१) लोगों को अपनी तरक्की अपनी मन पसन्द राह पर अपनी "जीनियस" के मुताबिक करनी चाहिए और हमें भरसक किसी भी चीज को उनपर लादने से परहेज करना चाहिए; (२) जमीन और जंगलात पर जन-जातियों के सनातनी हक का आदर होना चाहिए; (३) विकास और प्रशासन को प्रशिक्षित करना चाहिए; (४) इस इलाके की तरक्की की बहुत सारी स्कीमों और अति प्रशासन से बचाना चाहिए और (५) आखिरी नतीजे पर जोर करते वक्त हमें आकड़ों और लागत की रकमों की जगह आदमी के चरित्र के विकास का लेखा जोखा लेना चाहिए।

हिन्दुस्तान के मुख्य न्यायाधीश श्री गजेन्द्रगडकर ने ठीक ही कहा है कि, "नेहरू की मौत हो गई, लेकिन नेहरू-वाद हिन्दुस्तान में सदा के लिए रहेगा।" आज जब कि हमारा मुल्क संकट की घड़ियों से गुजर रहा है, उनके परिपक्व शब्द और काम हमें प्रेरित कर सही रास्ते पर लाने के लिए हमारे साथ रहेंगे। हमारा यकीन है कि यह बात बहुत हद तक जनजातीय सम्मान और उनकी एकता के बारे में भी सही है और संबंधित अधिकारी वर्ग श्री नेहरू के शब्दों को मद्दे नजर रखेंगे

पंडित जवाहरलाल नेहरूंची आदिवासी विकासाबाबतची धोरणे

† डॉ. गोविंद पारे,
‡ श्री. मुरलीधर आफळे.

भारताच्या स्वातंत्र्यास ४० वर्षे पूर्ण झाल्याचा वर्धापनदिन व पंडित जवाहरलाल नेहरू जन्मशताब्दीनिमित्त स्मरणोत्सव साजरा करण्यासाठी केंद्रीय मंत्रीमंडळ सचिवालयात एक कार्यन्वयीन समिती नियुक्त करण्यात आली आहे. या समितीची अशी इच्छा आहे की, भारताने राष्ट्रीय पातळीवर विविध क्षेत्रात केलेल्या प्रगतीचा आढावा घेणे व त्याचा पाया घालण्यासाठी पंडितजींनी मुख्य सूत्रधार म्हणून केलेली कामगिरी जनतेसमोर ठेवणे या दृष्टिकोनातून राज्य/जिल्हा स्तरावर परिषदा, चर्चासत्रे आयोजित करण्यात यावीत. या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्याच्या दृष्टीने आदिवासी विकास विभाग व आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे-१ यांनी “पंडित जवाहरलाल नेहरूंची आदिवासी विकासाची धोरणे” या विषयावर हे चर्चासत्र आयोजित केलेले आहे.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात इंग्रजांच्या राजवटीखाली आदिवासी विकास कार्यास वेगाने चालना मिळालेली नव्हती, याचे कारण आदिवासी विकासाबाबतचे इंग्रजांचे धोरण हे होय. आदिवासी आहेत त्या अवस्थेत त्यांना राहू द्यावे व त्याचा उपयोग मानवशास्त्रज्ञांना करून द्यावा अशी भूमिका इंग्रजांची असल्यामुळे आदिवासी समाजाकडे विशेष लक्ष पुरविले गेले नाही.

स्वातंत्र्योत्तर काल

१५ ऑगस्ट, १९४७ रोजी भारत देश स्वतंत्र झाला आणि या देशास एक खंडीर नेतृत्व लाभले. भारताचे पहिले पंतप्रधान म्हणून पंडित जवाहरलाल नेहरू यांना

सन्मान मिळाला. पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी सर्व भारतभर प्रवास केला आणि त्यांना देशात गरिबी किती खोलवर रुजलेली आहे याची प्रचिती आली. ही गरीबी घालविण्यासाठी त्यांनी जिवापाड कष्ट घेऊन या दृष्टीने पंचवार्षिक योजना आखल्या. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती यांच्या विकासाच्या दृष्टीने विशेष कार्यक्रम आखून या समाजास मुख्य प्रवाहाबरोबर आणण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. आज देशामध्ये ज्या अनेक योजना त्यांच्यासाठी राबविल्या जातात त्याचा पाया पंडित जवाहरलाल नेहरूंनीच घातलेला आहे.

अनुसूचित जमाती (आदिवासी) यांच्या बाबतची धोरणे

पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी डोंगर-दऱ्या-खोऱ्यात राहणाऱ्या आदिवासींचे जीवन जवळून पाहिलेले होते. त्यामुळे त्यांच्या समस्यांची ओळख त्यांना जवळून झालेली होती. दिनांक ७ जून, १९५२ रोजी “अनुसूचित जमाती आणि अनुसूचित क्षेत्रे” या विषयावर विचार करण्यासाठी भरविण्यात आलेल्या विचारविनिमय समितीपुढे ते म्हणाले की, “मी भारताचा पंतप्रधान आहे म्हणूनच केवळ या बैठकीसाठी मला बोलावण्यात आलेले आहे असे मला वाटते. परंतु ही गोष्ट तितकीशी सत्य नाही कारण पंतप्रधान म्हणून अधिकारसूत्रे घेण्याच्या अगोदरपासूनही मी आदिवासींच्या जीवनाकडे मोठ्या प्रमाणात उत्साहित झालेला आहे, जोडला गेलेला आहे. आदिवासी समाजा-

कडे मी ओढला गेलो कारण त्यांचे मी कल्याण करणार आहे ही भावना त्यामागे नाही. आदिवासी समाजात त्यांच्याबरोबर राहणे मला अधिक पसंत वाटते. कारण त्यातून मला आनंद प्राप्त होतो. आणि त्यामुळेच मी त्यांच्याकडे जास्त ओढला गेलेलो आहे. “आदिवासी लोकजीवन आणि संस्कृती काहीशी भिन्न असली तरी उच्च आहे याची प्रचिती त्यांना आलेली होती. त्यातूनच पंडितजी आदिवासी जीवनाकडे आकर्षित झाले व पुढे समरस झाले होते, असे दिसते.

आदिवासी संस्कृतीबाबतचे धोरण

भारत देशात आणि परदेशातही त्यांना असे दिसले की, एक संस्कृती वा जीवन-प्रणाली दुसऱ्या संस्कृतीवर वा जीवन-प्रणालीवर स्वतःची संस्कृती वा जीवन-प्रणाली लादण्याचा प्रयत्न करते. त्यावेळी हे लोक हे विसरतात की, प्रत्येक संस्कृतीत एक जीवनपद्धती आहे, खास समाज-व्यवस्था आहे, स्वतंत्र अशी जीवनरहाटी आहे. आणि अशा परिस्थितीत सर्वांनी त्यांच्या संस्कृतीच्या गोष्टी लादण्याची प्रक्रिया करणे योग्य नाही. आदिवासी संस्कृतीबाबत पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणतात “आदिवासी संस्कृतीमध्ये शिकण्यासारख्या अनेक गोष्टी आहेत. आदिवासी लोक नाचतात, गातात आणि जीवनातील आनंद लुटतात. त्यांची ही संस्कृती उच्च दर्जाची आहे.”

आदिवासी जीवनात बदल कसा करावा याबाबत त्यांचे विचार लक्षात घेण्यासारखे आहेत. ते म्हणतात, “देशाच्या लगतच्या

† संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे.

‡ मुख्य संशोधन अधिकारी, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे.

सीमेच्या भागात वास्तव्य करणाऱ्या आदिवासींमध्ये शिस्त आहे, पौरुषत्व आहे. त्यांच्यात बदल घडवून आणायचा असेल तर त्यांच्याजवळ मित्रता आणि प्रेम घेऊन जायला हवे. काही देण्याच्या उद्देशाने आपण गेलेलो आहोत. देण्याच्या उद्देशाने नाही हे त्यांना पटले पाहिजे. त्यांच्याजवळची जमीन घेऊन त्यांना व्यापार करण्यास उद्युक्त करणे आणि नंतर आदिवासींची पिळवणूक करणे ही घोडचूक होईल आणि आदिवासींकडे आपले जाणे चुकीचे ठरेल.”

आदिवासींच्या विकासाबाबतचे आपले विचार प्रगट करतांना दिनांक ४ डिसेंबर १९५४ रोजी आदिवासी विचार-विनिमय बैठकीमध्ये पंडितजींनी प्रास्ताविक भाषण केले. त्यात ते म्हणतात की, “इतरांना मागासलेले वा अति मागासलेले समजायचे आणि स्वतःला सुधारित म्हणून ध्यायचे ही गोष्ट मूलतः चुकीची आहे. लोकांमध्ये काही फरक दिसतात ही गोष्ट सत्य आहे. जसे पंजाबमधील लोक आणि मद्रासमधील लोक, दऱ्याखोऱ्यात राहणारे लोक आणि पठारावरील राहणारे लोक, इत्यादी ठिकाणच्या लोकांमध्ये वेगवेगळी भौगोलिक परिस्थिती असू शकते. वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळे हवामान असू शकते, त्यामुळे त्यांच्या जेवणाच्या पद्धतीत, पोषाखाच्या पद्धतीत आणि एकूण जीवनामध्ये फरक झालेला दिसतो. आणि तो फरक येणे स्वाभाविक आहे. परंतु आदिवासी आणि विगर आदिवासी यांच्यामध्ये गुणात्मक फरक आहे, अशी समजूत करून घेणे चुकीचे आहे. ही भेद करणारी वृत्ती आणि प्रवृत्ती थांबविली पाहिजे. आदिवासी समाजामध्येदेखील काही गट विकासाच्या वरच्या टप्प्यावर पोहचले आहेत आणि काही शिक्षित झालेले आहेत. आदिवासींची पिळवणूक होते कारण धनिक लोक आदिवासींची जमीन घेऊन त्यांना लुबाडतात. ते प्रथम बंद केले पाहिजे. आदिवासी क्षेत्रामध्ये जी अर्थव्यवस्था आहे तिला बाधा आणता कामा नये. तर आदिवासी क्षेत्र शांततेच्या मार्गाने कशी विकसित होतील हे आपल्याला पाहिले पाहिजे. आदिवासी

क्षेत्रामध्ये प्रगती घडवून आणणे हे जरूरीचे आहे. कारण स्वातंत्र्यानंतर आदिवासी म्हणजे संग्रहालयामध्ये ठेवण्याच्या बाबी राहिलेल्या नाहीत. त्यांचा विकास करत असताना तो विकास त्यांच्या पद्धतीने होणे आवश्यक आहे. परकीय विचार लादून घेणे त्यांना आवडत नाही. त्यांचा विकास करताना संग्रहालयातील वस्तुप्रमाणे त्यांना बाजूस ठेवणे जितके बरोबर नाही, तितकेच विकासाचे सर्व दरवाजे त्यांचेसाठी एकदम उघडे करून देणेही बरोबर नाही. आपण मधला मार्ग स्वीकारला पाहिजे आणि मधला मार्ग स्वीकारतांना त्यांच्यावर कोणत्याही प्रकारची जबरदस्ती न करता स्वीकारला गेला तर त्यांचे योग्य परिणाम दिसतील यासाठी आदिवासी-मधीलच काही लोकांना प्रशिक्षण दिले पाहिजे. एखाद्या परकीय माणसाने त्यांच्याकरिता काम करण्यापेक्षा आदिवासींमधूनच प्रशिक्षित लोक तयार झाले तर तो प्रयत्न परिणामकारक ठरेल. आपल्याला त्यांची गती घडवावयची आहे. पण प्रगती याचा अर्थ भारतामध्ये इतर ठिकाणी जे दिसते त्यांची प्रतिकृति करणे उचित नाही. भारतामध्ये ज्या चांगल्या गोष्टी स्वीकारल्या जात आहेत त्यांचा वापर त्यांच्यामध्ये हळूहळू करण्यात आला पाहिजे. अशा स्थितीत प्रगती झपाट्याने होऊ शकणार नाही, ही गोष्ट खरी. परंतु अशा पद्धतशीर मार्गाचा अवलंब केला तरच उपयोगी ठरणार आहे.”

आदिवासी क्षेत्रात काम करणारे अधिकारी कसे हवेत

पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी आदिवासी समाजाचे आणि आदिवासी क्षेत्राचे सखोल निरीक्षण केले असल्याकारणाने आदिवासी समाजाच्या एकूण विकासप्रक्रियेत कोणत्या गोष्टींचा अवलंब करावा या बाबतही त्यांनी आपले विचार व्यक्त केलेले आहेत. आदिवासी क्षेत्रात काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांच्याबाबत त्यांची नियुक्ती कशी व्हावी हे सांगताना ते म्हणतात, “आदिवासी क्षेत्रात एखाद्या अधिकाऱ्याची नियुक्ती करण्याच्या वेळी खबरदारी घेणे आवश्यक आहे. हा अधिकारी केवळ एखादी परीक्षा पास झालेला आहे, म्हणून त्याची नियुक्ती

करू नये. त्या ठिकाणचा अधिकारी बुद्धीचा उपयोग करून आदिवासीबाबतचे कसलेही कलमिष मनात न ठेवता आदिवासी समस्या सोडवू शकेल असा हवा आहे. वेळेचे बंधन स्वीकारणारा अधिकारी त्या ठिकाणी नको तर या कामास उत्साहीत होऊन ज्याला प्रेरणा मिळालेली आहे, असा अधिकारी त्या ठिकाणी हवा आहे. आपले सर्व आयुष्य आदिवासींच्या बरोबर घालविणारा अधिकारी हवा. आदिवासींची सुखदुखे त्यांच्या झोपडीत जाऊन पाहणारा अधिकारी हवा. अनंत अडचणींना सामोरे जाऊन आदिवासी कार्याशी एकरूप होणारा अधिकारी हवा. असा अधिकारी कमी शिक्षित असला तरी चालू शकेल.”

आदिवासी बोलीभाषेबद्दलचे पंडित नेहरूंचे विचार.

पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी आदिवासी बोलीभाषेबाबत आपले विचार खालीलप्रमाणे मांडलेले आहेत. याबाबत बोलताना ते म्हणतात की, “कोणत्याही भाषेला महत्व असते. मानसिक दृष्टीनेही भाषेला फार मोठे महत्व आहे. आपण कितीही उच्च विचार घेऊन गेलो आणि त्यांच्या समस्यांची सोडवणूक करण्याचा प्रयत्न करू लागलो तरी त्या ठिकाणी आदिवासी भाषेची अडचण निश्चितच निर्माण होईल कारण ज्यांचे प्रश्न आपण सोडविणार आहोत, त्यांच्यापर्यंत असे विचार पोहचले नाही तर हा प्रयत्न अपयशी होतो. यासाठी शासनाने आदिवासींच्या बोलीभाषेला सर्व परिचित होण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करावयाला हवा. यासाठी सहाय्य देणे जरूरीचे आहे. सोव्हीएत गणराज्य याबाबतीत पुढे गेलेले आहे. लेनिन आणि इतर बुद्धीमान लोकांनी यादृष्टीने काम केले. त्यांनी आदिवासी भाषांना चालना दिली. बोलीभाषेचे शब्दकोष तयार केले लोकगीते आणि शब्दसंग्रह जमविला. ज्या ठिकाणी लिपी नव्हती त्या ठिकाणी नवीन लिपी तयार केली आणि आदिवासींना त्यांचे जीवन त्यांना जसे जगावेसे वाटते तसेच त्यांनी जगू दिले आणि त्यात ते यशस्वी झाले. यासाठी त्यांनी अमुक

एका भाषेची जबरदस्ती केली नाही. आदिवासींना स्वतःची लिपी नाही. काही ठिकाणी जी लिपि त्यांनी आत्मसात केली ती रोमन लिपी आहे. रोमन लिपी ही एक चांगली लिपी आहे. बरेच आदिवासी ही लिपी शिकलेले आहेत. याशिवाय देवनागरी ही एक उत्तम लिपी आहे. देवनागरी लिपीचाही त्यांच्यासाठी उपयोग करून घेता येईल. ज्या ठिकाणी रोमन लिपी लोकांनी आत्मसात केली आहे ती अचानक बदलण्याचा माझा विचार नाही. कारण तसे केल्यास ती एक जबरदस्ती होऊ शकेल.”

आदिवासींच्या अंतररचनेबाबत पंडित नेहरूंचे विचार

आदिवासी विकासाच्या दृष्टीने वाटचाल सुरू करण्यासाठी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी आंतररचनेबाबत खालील विचार प्रगट केले. यावर ते म्हणतात, की, “भारतातील इतर भागाप्रमाणेच आदिवासी विभागामध्ये सडका तयार होणे आवश्यक आहे. आणि या कामासाठी प्राधान्य दिले पाहिजे. आदिवासी विभागात लघु-उद्योग सुरू केले पाहिजेत. हे करताना त्यांच्या जीवनप्रणालीमध्ये बदल करत कामा नये, उलट त्यांची जीवनप्रणाली कायम ठेवून त्यांच्या विकासासाठी सहाय्य करणे आवश्यक आहे.”

पंडित जवाहरलाल नेहरूंची आदिवासींच्या बाबतीतील विचारसरणी ही आदिवासींच्या जीवनाला पूरक अशी होती. त्यांनी आदिवासींचे जीवन बारकाईने पाहिले होते आणि त्यामुळे त्यांनी आदिवासींच्यावर मनापासून प्रेम केले. आदिवासींनीही पंडित नेहरू यांच्यावर मनापासून प्रेम केले. त्यामुळे शेरपांच्या दृष्टीने पंडित जवाहरलाल नेहरू हे एक “अवतार” होते. लेपच्या जमाती त्यांना “आधुनिक संत” म्हणत. भारत देशातील बहुतेक आदिवासी जमातीमध्ये प्रत्यक्ष जाऊन आदिवासींचे पोषाख घालून त्यांच्याबरोबर नृत्य करून आनंद लुटलेला आहे. आणि

त्यामुळेच सर्वच आदिवासींना ते म्हणजे एक तारक शक्ती आहे, असे वाटत होते. या परस्पर संबंधामुळेच पंडित नेहरूंनी त्यांच्या विकासाचे विचार निश्चित केलेले होते आणि विज्ञानाच्या आणि शास्त्राच्या आधारावर आदिवासींच्या विकासाची योजना पद्धतशीरपणे अंमलात आणण्यास सुरुवात केली होती. आदिवासींच्या विकासाच्या दृष्टीने पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी पाच मूलभूत तत्वे प्रवर्तित केली. “नेफाचे तत्वज्ञान” या श्री. व्हेरिअर एल्वीन यांच्या इंग्रजी पुस्तकावर “चारशब्द” लिहित असताना त्यांनी या पंचतत्वाचा उल्लेख केलेला आहे. ती तत्वे खालीलप्रमाणे आहेत :—

(१) लोकांनी आपआपला विकास त्या त्या स्थानावरील स्थानमहात्म्याप्रमाणे करावा आणि कोणत्याही परशक्तीने आदिवासींवर काहीही लादण्याचा प्रयत्न करू नये. याउलट आदिवासींना परंपरा प्राप्त झालेल्या कलेचा आणि त्यांच्या संस्कृतीचा विकास होण्याच्या दृष्टीने त्यांना प्रेरणा/उत्तेजन देण्याचे प्रयत्न व्हावेत.

(२) आदिवासींचे जमीनविषयक हक्क आणि जंगलविषयक हक्क सन्मानित केले पाहिजेत.

(३) आदिवासी समाज व्यवस्था उत्तम तऱ्हेने राबविण्यासाठी आणि त्याचा परिणामकारक विकास होण्याच्या दृष्टीने आदिवासीमधीलच काही लोकांना प्रशिक्षित करण्याचा प्रयत्न आपण केला पाहिजे. अर्थात तांत्रिक विषयात अवगत असलेले काही बाहेरच्या व्यक्ती निःसंशयपणे त्यांच्या मदतीला द्यावेत. त्यातल्या त्यात विकास प्रक्रियेच्या सुरुवातीच्या काळात अशा लोकांची मदत घ्यावी. परंतु कोणत्याही परिस्थितीत परिणामकारक आदिवासी विकास होण्याकरिता मोठ्या प्रमाणात बाहेरची मदत घेऊ नये.

(४) आदिवासी क्षेत्रात सहाय्य, सहकार्य यांची प्रक्रिया मोठ्या प्रमाणात नको किंवा आदिवासी क्षेत्रामध्ये विविध प्रकारच्या योजना

आणून त्यांना दाबून टाकू नये. प्रत्यक्षात आदिवासी क्षेत्रात काम करताना त्यांच्यामध्ये राहून काम करण्यात यावे. त्यांच्या विरोधात जाईल असे काम करता कामा नये. हे काम त्यांच्या सामाजिक व्यवस्थेशी आणि संस्कृतीशी मिळतेजुळते असावे.

(५) आदिवासी क्षेत्रात काम करताना त्यातून निष्पन्न होणारे फलित जरूर पडताळून पाहावे. परंतु हे पाहत असताना केलेल्या कामाची आकडेवारी अथवा तिथे खर्च केलेला पैसा ह्याचे निकष न लावता प्रत्यक्षात केलेल्या विकास कार्यक्रमाची प्रत कशी आहे, दर्जा कसा आहे आणि त्या कार्याचा परस्पर संबंध आदिवासी जीवनाशी कितपत आलेला आहे, याचा शोध घेणे आवश्यक आहे.

भारताचे माजी मुख्य न्यायाधीश श्री. गजेंद्रगडकर यांचे पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या बाबतचे विधान यावेळी प्रकर्षाने डोळ्यासमोर येते. श्री. गजेंद्रगडकर यांनी एकदा असे म्हटले होते की, “नेहरू आज आपल्यामध्ये नाहीत, परंतु नेहरूंचे विचार भारतासाठी सदैव जिवंत राहतील.” ज्यावेळी आपला भारत देश काही कठीण अशा समस्यातून वाटचाल करित असेल त्यावेळी पंडित जवाहरलाल नेहरूंचे विचार दीपस्तंभाप्रमाणे आपल्याला योग्य मार्ग दाखवित राहतील. आदिवासी समाजाबाबत, त्यांच्या संस्कृतीबाबत, त्यांच्या आंतरव्यवस्थेबाबत, त्यांच्या विकासाबाबत असणारे पंडित जवाहरलाल नेहरूंचे विचार निश्चितच आदर्श आहेत. पंडित जवाहरलालजींच्या या मौलिक विचारांचे पुन्हा एकदा चिंतन होण्याची जरूरी आहे. एकविसाव्या शतकाच्या दिशेने होत असलेली या समाजाची वाटचाल अंतर्मुख होऊन तपासली पाहिजे. त्या समाजातून पुढे येणाऱ्या जनप्रवाहाने त्यांचेच आत्मनिरीक्षण व परीक्षण करण्याची वेळ आलेली आहे. यावर प्रगट चिंतन या निमित्ताने करता येईल, असा विश्वास वाटतो.

मानवशास्त्रीय दृष्टीकोन : पंडित नेहरूंच्या आदिवासी विकासविषयक धोरणप्रणालीची परिपत्ती

जॉन गायकवाड*

भारताचे पहिले पंतप्रधान स्व. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांना आधुनिक भारताचे शिल्पकार (Architect) असे संबोधण्यात येते. राष्ट्राच्या गतिमान विकासासाठी अद्यावत शास्त्र व तंत्रज्ञानाचा अंगीकार करत असतानाच भारतातील आदिवासी जमातींच्या अमूल्य अशा सांस्कृतिक ठेव्याचे जतन करून व त्या सांस्कृतिक परंपरांचा आदर राखून आदिवासी जमातीचा विकास करून त्यांना राष्ट्राच्या मुख्य प्रवाहात आणावयाची त्यांची संकल्पना होती. विभिन्न पातळीवरील विकासाबाबतचा पंडित नेहरूंचा दृष्टीकोन निश्चितच प्रमाणयोग्य आहे. आदिवासी विकासाबाबत पंडित नेहरूंची विशिष्ट अशी धोरणप्रणाली होती. ही धोरणप्रणाली काही बाबतीत, काही अंशी निष्णात मानवशास्त्रज्ञ व पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे निकटवर्तीय, डॉ. व्हेरिअर एल्वीन यांच्या शास्त्रोक्त लिखाणाशी सुसंगत अशी होती. या अनुषंगानेच निष्णात मानवशास्त्रज्ञ डॉ. एल. पी. विद्यार्थी यांनी पंडित नेहरूंचा “An anthropologically oriented Scholar” असा उल्लेख केलेला आढळतो.

आदिवासी विकासाचे कार्य करताना जर त्यांना (आदिवासींना) असे वाटले की, “आपण त्यांच्यावर काही लादण्यासाठी आलो आहोत”,

“त्यांची जीवनपद्धती बदलण्यासाठी आलो आहोत”,

‘त्यांच्या मालकीच्या जमिनी हिसकावून घेण्यासाठी आलो आहोत’,
“त्यांचे शोषण करण्यास व्यापाऱ्यांना प्रोत्साहन देणार आहोत”,

तर ही चूक आपलीच आहे, कारण आदिवासीबाबत आपण अवलंबलेला मार्ग (Approach) पूर्ण चुकीचा आहे, असे पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे स्पष्ट मत होते.

आदिवासींमध्ये कार्य करताना त्यांच्याबरोबर आपली वर्तणूक स्नेहयुक्त व मैत्रीपूर्ण असली पाहिजे व त्यांना आपल्याबाबत असा विश्वास वाटला पाहिजे की, “हे लोक आपणाकडून काही घेण्यासाठी आलेले नाहीत, तर काही तरी देण्यासाठी व आपल्याला सहाय्य करण्यासाठी आले आहेत.” ते आपलेच लोक आहेत. त्यांना आपलेच समजून त्यांच्याबरोबर ऐक्याची व समजुतीची भावना या दृष्टीकोनातून रुजणे आवश्यक आहे, हे यशस्वीपणे व प्रभावीपणे करण्यासाठी मानसिकताधिष्ठित मार्गाचा अवलंब करणे (Psychological approach) नितांत आवश्यकता आहे, अशी पंडित जवाहरलाल नेहरूंची धारणा होती.

या महत्त्वपूर्ण कामासाठी नितांत आवश्यक असलेला मानसिकताधिष्ठित मार्गाचा अवलंब करणे प्रत्यक्षात कसे शक्य होऊ शकेल हे दाखविण्यासाठी, मानवशास्त्रीय संशोधन पद्धतीतील काही मूलभूत बाबींचे योजित (applied) पातळीवरील विश्लेषणात्मक विवेचन—

मानवशास्त्रज्ञ मानवाचा सर्वांगीण अभ्यास करताना विविध संशोधन

पद्धतींचा वापर करतात. या संशोधन पद्धतीचे दोन प्रकार असतात गुणात्मक (Qualitative) व संख्यात्मक (Quantitative) पद्धती. गुणात्मक पद्धतीमध्ये स्वानुभवास अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. या पद्धतीवर आधारित संशोधनाचे निष्कर्ष हे तार्किक (Logical) किंवा तात्त्विक (Philosophical) नियमांच्या बैठकीवर आधारित असे असतात. आदिवासी विकासाची जबाबदारी असलेले प्रशासकीय अधिकारी—आपली जबाबदारी अधिक कार्यक्षमरित्या पार पाडण्यासाठी मानवशास्त्रज्ञ वापरतात—त्या गुणात्मक पद्धतीचा उपयोग करू शकतील.

गुणात्मक पद्धतीमधील काही महत्त्वाच्या बाबी अशा—निरीक्षण (Observation)—ही पद्धत अत्यंत मूलभूत व महत्त्वाची अशी आहे. विशिष्ट हेतूने केलेले वस्तुनिष्ठ (Objective) व पूर्वग्रहविरहित (Unbiased) निरीक्षण अत्यंत प्रभावी ठरते व अशा प्रकारच्या निरीक्षणाआधारे मिळणाऱ्या निष्कर्षांचा उपयोग नियोजनात व विविध योजनांची अंमलबजावणी करताना अत्यंत प्रभावीपणे करणे शक्य आहे.

निरीक्षण करण्यासाठी लोकांमध्ये काही प्रमाणात समरस होणे अपरिहार्य जरी असले तरीही निरीक्षणांमध्ये पूर्वग्रहाचा कसलाही अंश येऊ नये व वस्तुनिष्ठतेस बाधा येऊ नये यासाठी प्रशासकाने (निरीक्षकाने), ज्यांना सेवा उपलब्ध करून द्यावयाची आहे त्यांच्याबरोबर समरस होताना एक निश्चित मर्यादा ठरवून घेणे

* अधिव्याख्याता, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे-१.

आवश्यक आहे. पूर्णपणे समरस होणे किंवा पूर्णपणे अलिप्त राहणे या दोन टोकांमधील सुवर्णमध्ये गाठणे (Detached attachment) ही खरी कसोटीच म्हणावी लागेल.

तथापि, केवळ निरीक्षणातून सर्व गोष्टींचे पूर्णपणे आकलन होत नाही. म्हणून मानवशास्त्रज्ञ आपल्या संशोधनासाठी निरीक्षणास मुलाखतीची (Interview) जोड देऊन निष्कर्ष पूर्णत्वास नेतात.

विकास प्रशासनातील अधिकाऱ्यांच्या संदर्भात असे म्हणता येईल की, त्यांनी निरीक्षणास "सु-संवादाची" (Communication) जोड देण्याची नितांत आवश्यकता आहे. ज्यांच्या बरोबर सुसंवाद साधावयाचा आहे, त्या जनतेचा प्रथम विश्वास संपादन (rapport establishment) करणे आवश्यक आहे. तरीही या दोन्ही गोष्टी वेगळ्या नसून एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. या दोन्ही गोष्टी एकत्रितरित्या पार पाडून, संपादन केलेला विश्वास अढळ राहिल्यास व वाढल्यास प्रशासकास आवश्यक व उपयुक्त माहिती मिळवून त्या माहितीचा उपयोग नियोजनासाठी व विकासाच्या विविध योजनांची अंमलबजावणी करताना निश्चितच होईल यात शंका नाही.

आपण ज्यांच्यासाठी कार्यरत आहोत त्या जनतेच्या मनात डोकावून पाहणे आपणास या पद्धतीमुळे शक्य होणार आहे व ते अत्यावश्यक आहे, कारण आपण त्यांच्यावर आपली मते न लादता त्यांचा दृष्टीकोन व त्यांच्या "खऱ्या गरजा" (Felt needs) कोणत्या आहेत, हे लक्षात घेवून कार्यरत राहणे आवश्यक आहे. लोकांना नेमके काय आवश्यक आहे किंवा एखाद्या योजनेचा त्यांच्या जीवनावर काही विपरीत परिणाम होईल का याचा काही एक विचार न करता लोकांवर लादल्या गेलेल्या योजना पूर्णपणे असफल ठरतात उदा. (१) सथालपरगाना, पालामाऊ आणि विशनपूर या भागातील आदिवासी जमातीचे लोक घनदाट अरण्यात छोट्या, साध्या घरात राहतात. या लहान

घरांना खिडकी नसते व दारही अगदी छोटे असते. या आदिवासी जमातीचे संपूर्ण जीवन व संस्कृती अगदी अनादि काळापासून या वनांभोवती गुंफलेली आहे. शासनाने एका योजनेद्वारे त्यांना चांगली दारे-खिडक्या असलेली मोठी घरे देऊ केली व त्यांना स्थलांतर करण्यास सांगण्यात आले. परंतु या आदिवासी जमातीच्या लोकांनी या नवीन घरांमध्ये येण्यास साफ नकार दिला. त्यांचे असे मत होते की, (अ) घराच्या मोठ्या दारातून व खिडक्यातून सर्व प्रकारचे "आत्मे" घरात प्रविष्ट होतील. (आ) त्यांचे देव-दैवते व धार्मिक स्थळे त्यांना त्यांच्याबरोबर नेणे शक्य नव्हते, कारण त्यांच्या सांस्कृतिक मूल्यानुसार या गोष्टींचे स्थलांतर करणे योग्य नव्हते.

(अशाच प्रकारचा अनुभव गडचिरोली जिल्ह्यातील माडिया गोंड जमातीच्या बाबतीतही आला आहे.)

(२) ओराव जमातीच्या एका गावात— नितांत आवश्यकता असताना ग्रामपंचायतीने हजारो रुपये खर्च करून विहीर बांधली परंतु तेथील आदिवासींनी त्या विहिरीचा वापर करण्यास पूर्णपणे नकार दिला, कारण त्यांच्या सांस्कृतिक मूल्यानुसार 'नवीन बांधलेल्या विहिरीचे लग्न लावल्याशिवाय त्या विहिरीचे पाणी पिणे निषिद्ध मानतात.' विहीर बांधण्यासाठी हजारो रुपये खर्च करूनही गावकऱ्यांना विहिरीचे 'लग्न लावण्यासाठी' प्रशासनाने अर्थसहाय्य न दिल्यामुळे हा विधी होऊ शकला नव्हता व विहिरीची नितांत आवश्यकता असूनही व हजारो रुपये खर्च करून विहीर बांधूनही लोकांनी विहिरीचा वापर करण्यास नकार दिला.

(आपल्या दृष्टीने या गोष्टी केवळ "अंध-श्रद्धा" या एकाच शब्दाच्या चौकटीत बसत, असल्या तरी आपणास काय वाटते, यापेक्षा ज्यांच्यासाठी आपण कार्यरत आहोत, त्यांचा दृष्टीकोन समजावून घेणे अधिक महत्वाचे आहे)

(३) धुळे जिल्ह्यातील काही आदिवासींना "न्युक्लिअस बजेट" मधून देण्यात

आलेल्या सूर्यचुली आज केवळ धूळ खात पडल्या आहेत, ही वस्तुस्थिती आहे.

(४) गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींना देण्यासाठी "न्युक्लिअस बजेट" मधून खरेदी करण्यात आलेले कंदील प्रत्यक्षात बंद कोठडीत धूळ खात पडले आहेत, ही वस्तुस्थिती आहे. (त्या भागात रांकेल मिळणे दुरापास्त असूनही ही योजना मंजूर कशी झाली हा प्रश्न अनुत्तरीतच राहतो.)

(५) गडचिरोली जिल्ह्यातील माडिया गोंड या आदिम जमातीच्या लोकांना "न्युक्लिअस बजेट" मधून देण्यात आलेल्या घोंगड्यांच्या किमतीच्या २० टक्के इतकी रक्कम (योजनेतील त्यांचा सहभाग म्हणून) त्यांनी द्यावी अशी अपेक्षा होती. परंतु आपल्या दृष्टीने अत्यल्प अशी रक्कमही त्यांना भरणे शक्य होणार नाही. ही वस्तुस्थिती कोणीही कशी लक्षात घेतली नाही, हे निश्चितच विस्मयजनक आहे.

आदिवासींचे प्रश्न सोडवितांना— सहानुभूती, समजूतदारपणा, सामाजिक मानसशास्त्र व आदिवासी जमातीच्या गरजा या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन मानवशास्त्रज्ञ, प्रशासक, तज्ञ, समाजसेवक या सर्वांनी एकत्रितरीत्या कार्य करणे आवश्यक आहे. आदिवासींसाठी विकास कार्यक्रम आखतांना त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक व मानसिक समस्या विचारात घेणे व त्याचबरोबर त्यांची संस्कृती व परंपरा यांची जाणीव ठेवणे, त्याचा आदर करणे व जपणूक करणे निश्चितच आवश्यक आहे. विकास कार्यक्रम राबवितांना आदिवासींच्या पारंपारिक श्रद्धांना धक्का पोहचू नये यासाठी आदिवासी लोकांचा व विशेषतः वडिलवार्त्या मंडळींचा विश्वास संपादन करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. कोणत्याही नवीन योजना राबवितांना प्रत्येक निर्णायक टप्प्यावर आदिवासी नेतृत्वाचा मोठा वाटा असणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे योजनांची आखणी करताना/नियोजन करताना आदिवासी नेते व आदिवासी प्रश्नाबाबत संशोधन करणाऱ्या संस्थांशी सल्लामसलत करणे नितांत आवश्यक आहे. राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना या

आपल्या राहणीमान उंचावणाऱ्या व सांस्कृतिक विकासाच्या आग्रहास प्रतिसाद आहे, असा विश्वास आदिवासी जनतेला वाटला पाहिजे, म्हणजे राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांना आदिवासीं जनतेचा पाठिंबा मिळेल यात शंका नाही.

आदिवासी विकासाबाबतच्या ज्या असंख्य समस्या आहेत, त्यातील बहुतेक समस्यांचे मूळ हे आपण अवलंबलेल्या मार्गाशी (approach) निगडीत आहे. अर्थात या सर्व समस्या एकाच वेळी सोडविणे शक्य नाही. या सर्व समस्या यथावकाश योग्य प्रकारे सोडविता येण्यासारख्या आहेत. अशा प्रकारे विकास मंदावल्यासारख्या वाटेल परंतु

अपेक्षित असलेला व अवलंबण्याचा मार्ग (approach) हा निश्चितच शास्त्रशुद्ध व तर्कशुद्ध (scientific and rational) असल्यामुळे याद्वारेच जलद विकासाचा मार्ग खुला होणार आहे.

तरी साकल्याने विचार करून असे म्हणता येईल की, डोळसपणे वास्तवाचा विचार करून ज्या जनतेसाठी योजनांवरील खर्च करावयाचा आहे, त्याच्या गरजा सामाजिक, आर्थिक व मानसिक समस्या व निगडीत असलेली महत्वाची सांस्कृतिक मूल्ये या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन केलेले कोणतेही विकासकार्य निश्चितच यशस्वी व परिणामकारक होईल. यासाठी अर्थातच आवश्यक आहे—प्रभावी

व वस्तुनिष्ठ निरीक्षण व लोकांशी जिव्हाळाचा चा सुसंवाद, म्हणजेच स्व. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांना आदिवासींबरोबर विकास कार्य करतांना अभिप्रेत असलेल्या मानसिकता धिष्टित मार्गाचा अवलंब (psychological approach) याबाबत निश्चितच खऱ्या अर्थाने परिपुर्ती यात शंकाच नाही.

अर्थातच या पद्धतीने काम करणारे अधिकारी मिळावेत या दृष्टीने, भरती (recruitment) विषयक धोरण पूर्णपणे तपासून ते वस्तुनिष्ठ, शास्त्रशुद्ध व तर्कशुद्ध (objective, scientific and rational) कसे होईल या प्रश्नाकडे लक्ष देणे नितांत आवश्यक आहे.

संदर्भ :—

1. Anthropology Today (ed.) A. L. Krocher.
2. Anthropology in the Development Process (ed) Hari Mohan Mathur (in collaboration with Cristoph Veh Furer Haimendorf).
3. Tribal Development and its Administration. (ed.) L. P. Vidyarthi.
4. Applied Anthropology in India (ed.) L. P. Vidyarthi.

पंडित जवाहरलाल नेहरू व त्यांची आदिवासी विकासाबाबतची धोरणप्रणाली

डॉ. वि. श्री. कुलकर्णी*

पंडित जवाहरलाल नेहरूंचे जीवन अनेक-विध घटनांनी भरलेले आहे. नवभारताचा शिल्पकार, स्वातंत्र्योत्तर कालातील भारताची पुनर्रचना करणारा रचनाकार, एक मुरब्बी राजकारणी, लोकाभिमुखी राज्यकर्ता अशा अनेक भूमिका त्यांनी बजावल्या. भारताची आर्थिक, सामाजिक, सर्वधर्मसमभावी तत्त्वप्रणाली तयार करण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. भारताचे पहिले पंतप्रधानपद सांभाळताना समाजातील सर्व थरांच्या लोकांचा, त्याच्या मनोवृत्तीचा चाचा नेहरूंनी सन्मान केला व त्यामुळे जनमानसातील त्यांची प्रतिमा, सोन्याच्या अग्नि-परीक्षेप्रमाणे अधिक उजाळा घेऊन बाहेर पडली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर, त्यांनी अधिक प्रकषिणे सर्वेक्षणे योजना आखल्या. विशेषतः राज्यातील सीमावर्ती भागात राहणाऱ्या हरिजन व गिरीजनांच्या उत्कर्षाच्या योजना आखल्या व पार पाडल्या. भारतातील आदिवासींबद्दल तर त्यांना स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून आस्था वाटत होती. त्यांच्या व त्यांच्या संबंधीच्या इतरांच्या लेखनामधून हे स्पष्ट होते. आदिवासी विकासाबद्दलचे त्यांचे काही विचार प्रस्तुत लेखामध्ये मांडलेले आहेत.

जून १९५२ मध्ये अनुसूचित जमाती व अनुसूचित क्षेत्राच्या संदर्भातील परिषदेमधील त्यांचे विचार "एक माणूस", "एक मानवी वृत्ती" या दृष्टीने फार मोलाचे आहेत. सर्वसामान्य माणसाला आदिवासींच्या चित्र-विचित्र रुढी, प्रथांचे अकारणच कुतूहल असते. त्यामध्ये दया, अनुकंपा, उपकार यांचे वैचारिक वर्चस्व असते. त्यामुळे एखादी

गोष्ट, एखादी कृती त्यांनी (सामान्यांनी) आदिवासींसाठी केली, की आपण एखादे धर्मादाय काम केल्यासारखे त्यांना वाटते. परंतु आदिवासींबरोबर रमून जाऊन त्यांच्यातीलच आपण एक आहोत अशी भावना होणे हे वेगळेपण आहे. नेहरूंच्या ठायी हेच वेगळेपण होते. "मला ते—(आदिवासी) आवडतात, कारण त्यांच्यात मिसळल्याने मला आनंद होतो व त्यामुळे घरगुती वातावरणात असल्यासारखेच वाटते", या उद्गारांमध्येच पंडित जवाहरलाल नेहरूंचे वेगळेपण लपलेले आहे. आपण एखाद्यासाठी काहीतरी भव्य-दिव्य करावे, अगर इतरांनी आपल्यासाठी काहीतरी करावे या प्रकारच्या विचारात स्वार्थ दडलेला असतो. अशा कृतीमुळे आपलेपणा न वाटता, परकेपणा जाणवतो. परंतु जवाहरलाल नेहरूंची आदिवासींमध्ये मिसळण्याची कृती अगदी निर्भेळ व निःस्वार्थ होती आणि या वृत्तीमुळेच त्यांची आदिवासींमधील लोकप्रियता वाढली.

या त्यांच्या विचारसरणीचा प्रभाव किती मोलाची कामगिरी करून जातो. त्या त्यांच्या विचाराशी, कृतीशी सुसंगत दाखला येथे द्यावासा वाटतो. इ. स. १९६३ पासून आजपावेतो आम्ही विद्यार्थ्यांसह दरवर्षी सुमारे २०-२५ दिवस आदिवासींच्या जीवनाचा जवळून अभ्यास करण्यासाठी निरनिराळ्या आदिवासी विभागांना भेटी देतो. यावेळी कटाक्षाने आदिवासी खेड्यात, त्यांच्या झोपडीत, त्यांच्या वातावरणात राहण्याचे पथ्य पाळतो. त्यामुळे त्यांचे जीवन अगदी जवळून चोवीस तास सहवासात राहून अभ्यासता येते. यावेळी त्यांना प्रथम

भेटीमध्येच काही गोष्टींचा खुलासा करतो तो असा की, "आम्ही तुम्हाला काहीही देण्यास अगर तुमच्याकडून काहीही घेण्यास आलेलो नाही. जेवण्याखाण्याची व्यवस्थाही आम्ही आपल्यावर लादणार नाही. ज्याप्रमाणे तुमची मुले-बाळे शाळेत जाऊन अभ्यास करतात त्याप्रमाणे आमच्याबरोबर आलेले विद्यार्थी काही अभ्यास करण्यासाठी येथे आलेले आहेत. कृपया आम्हाला तुमच्यातीलच एक समजून घ्या.....इत्यादि". नेहमीच्या अनुभवानुसार अर्थातच आदिवासींचा प्रथमतः यावर विश्वास बसत नाही. परंतु २/३ दिवसांच्या अनुभवानंतर हे आदिवासी हळूहळू आमच्यात मिसळू लागतात. शेवटी १५ दिवसांनंतर तर ज्यावेळी आमचा मुक्काम हलविण्याची वेळ येते, त्यावेळी मनाला चटका लावणारी जवळीक साधलेली असते व एकमेकांच्या अश्रूपूर्ण नेत्रांनी अखेर निरोप घेतला जातो. या भट वास्तव्याच्या आठवणी कायमच्या मनात कोरल्या जातात. पंडित जवाहरलाल नेहरूंचे ही हेच वेगळेपण होते व त्याच मार्गाचा आम्ही अवलंब करीत आहोत. वर्षानुवर्षे की ज्यामुळे आदिवासींच्या जीवनांचे अनेक अंश यथार्थपणे अभ्यासता येतात. आदिवासी विकासासंबंधीची धोरणे आखताना व ती समर्थपणे राबवताना त्यांना या वेगळेपणाचाच उपयोग झाला.

राष्ट्रीय पातळीवरील धोरण राबवताना आपले विचार व कृती दुसऱ्यावर लादण्यास नेहरूंचा नेहमीच विरोध होता. कोणत्याही समाजाची उन्नती हळूहळू व त्यांच्यातील अंगभूत गुणांमुळे होत असते.

*प्रपाठक, मानवशास्त्र विभाग, पुणे विद्यापीठ, पुणे ७.

या समाजिक बदलास विकासाची धोरणे मार्गदर्शक सूत्रे असावीत असे त्यांचे मत होते. तसेच कोणतीही संस्कृती व समाज हा दुसऱ्या संस्कृतीपेक्षा अगर समाजापेक्षा हलका असू शकत नाही असे त्यांचे ठाम मत होते. त्यामुळे आदिवासींचा विकास करताना त्यांच्या संस्कृतीची, सामाजिक बंधनाची योग्य ती जपणूक केली पाहिजे असे त्यांना वाटे. याचा अर्थ आदिवासीं-साठी काहीही न करता, त्यांना प्राणी संग्रहालयामध्ये ठेवल्याप्रमाणे वागविणेही चूक आहे. उलट विकासाच्या योजना आखताना, त्यांच्या संस्कृतीचा व सामाजिक परिस्थितीच्या माध्यमाचा योग्य तो उपयोग करून घ्यावा असे त्यांचे मत होते. इतरांनी फक्त त्यांना मदत व सहकार्य करावे या त्यांच्या विचारांशी सुसंगत असे काही दाखले येथे पाहू.

नवी दिल्ली येथे ४ डिसेंबर, १९५४ रोजी आदिवासी परिषदेमध्ये मार्गदर्शनपर भाषणात ते म्हणतात—“आपण तथा-कथित आदिवासीपेक्षा काही निराळे आहोत हा विचार टाकून दिला पाहिजे. ही दुष्ट कल्पना व वर्चस्वी गंड घाल-विलाच पाहिजे. कित्येक आदिवासी तर विकासाबाबत फारच पुढारलेले आढळतात खरं तर, कित्येक ठिकाणी हे आदिवासी अधिक शिक्षित व शिस्तबद्ध असून एखाद्या जातीच्या समाजापेक्षा जास्त प्रभावी आयुष्य जगत आहेत. आदिवासींची जमीन बळकावून त्यांना हाकलून लावणाऱ्या श्रीमंत लोकांना आपण अटकाव केला पाहिजे. त्यांची अर्थव्यवस्था उध्वस्त होऊ देता कामा नये. केवळ शांततेनेच आदि-वासी क्षेत्रांचा विकास झाला पाहिजे.”

आदिवासींच्या संस्कृतीबद्दलचा आपण आदर व्यक्त करताना संसदेमध्ये २२ मे, १९५२ रोजी केलेल्या भाषणात ते म्हणतात “आदिवासींच्या संस्कृतीचा केवळ ती संस्कृती अगदी साध्याभोळ्यांची आहे म्हणून नाश करणे किंवा तिची पिळवणूक करणे हे चालणार नाही.”

आदिवासींचा विकास कशाप्रकारे साधवा अगर साधता येईल याबाबत

त्यांच्या काही निश्चित कल्पना होत्या. अनुसूचित आदिवासी परिषदेमध्ये ७ जून १९५२ रोजी झालेल्या त्यांच्या भाषणाचा शोषवारा असा,

“ते आपलेच लोक आहेत, आणि इतके दबाखाने, हॉस्पिटलस् अगर इतक्या-शाळा त्या विभागात उघडून केवळ आपण थांबता कामा नये. अर्थात शाळा, हॉस्पिटलस्, दबाखाने, रस्ते या गोष्टी आवश्यक आहेतच पण त्याहीपेक्षा त्यांच्यामध्ये एकतेची भावना रुजविणे व एकमेकांना समजावून घेणे अधिक महत्वाचे आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्येही पंडित जवाहर-लाल नेहरूंचे आदिवासी विकासासंबंधीचे विचार काही फारसे वेगळे नव्हते. परंतु त्यावेळी विचार प्रकट करण्यावर मर्यादा होत्या, त्याचबरोबर कोणतीही सत्ता, अगर निर्णय घेण्याची स्वतंत्रता त्यांना नव्हती. सर्व भारताच्या स्वातंत्र्याचा विचार डोळ्यापुढे असतानाही, आदिवा-सींच्या विकासाच्या जपणुकीचे, त्यांना विस्मरण झालेले नव्हते. आता हेच पहा ना—

बस्तर हा भारतातील खनिजांनी समृद्ध जिल्हा. पूर्वी येथे “महाराजा ऑफ बस्तर” यांचे राज्य होते. परंतु काही कारणाने महाराजांवरचा लोकांचा विश्वासूकमी होत चालला व राजे अल्प प्रसिद्धीत गेले. याचा फायदा त्यावेळच्या ब्रिटीश सरकारने घेतला. बस्तरचे महाराज व निझाम यांचा गुप्त करार घडवून आण-ण्यात ब्रिटीश सरकार काहीसे सफल झाले होते. याचा परिणाम भविष्यात असा होणार होता की सर्व सत्ता, आर्थिक वगैरे निझामाकडे जाऊन त्याचा संपूर्ण भार-ताच्या अर्थव्यवस्थेवर काही प्रमाणात परिणाम होणार होता. तसेच एकसंध भारताच्या स्वप्नासही तडा जाण्याची शक्यता होती. हा धोका पंडित जवाहर-लाल नेहरूंनी ओळखला व त्याबाबत ताकीदवजा पत्र ११ नोव्हेंबर, १९४६ मध्ये त्यावेळच्या अधिकाऱ्यांना पाठविले व अशा प्रकारचा कोणताही करार लोकांच्या

संमतीशिवाय करू नये असे कळविले ही जागरूकता त्यांनी वेळीच दाखविली नसती तर (१) पण जाऊ दे, तो “तर” टाळला गेला आहे.

पंडितजींच्या जीवनाचा आणखी एक उल्लेखनीय पैलू असा की, एखाद्याचे विचार आपल्याला पटले की त्याबाबत योग्य तो निर्णय ते घेत असत. संविधान समिती व आदिवासी क्षेत्रासंबंधीचे धोरणात्मक विचार याबाबतची एक टिप्पणी १० सप्टेंबर, १९४६ ला त्यांनी लिहिली होती. दि २ सप्टेंबर रोजी Sir Olaf Caroe यांनी लिहिलेल्या पत्रातील मुद्दे त्यांना पूर्णतः पटले होते. त्या आधारावर त्यांनी बरील टिप्पणी तयार केली. त्यातील महत्वाचा भाग सारांशाने असा की, “संविधान समितीचा काहीही दृष्टीकोन असला, तरी जे स्वातंत्र्य आज (त्यावेळी) ते आदिवासी भोगत आहेत, त्यापासून त्यांना (आदिवासींना) वंचित केले जाऊ नये, किंवा त्यांच्यावर एखाद्या योजनेचा, ती राबविण्याची जबर-दस्तीही केली जाऊ नये यासाठी एक सल्लागार समिती नेमून, त्या समितीने सर्व भारताचा दौरा करून आदिवासींच्या प्रश्नाचे स्वरूप समजावून घ्यावे व त्याचा अहवाल लवकरात लवकर सादर करावा मात्र यासाठी कोणत्याही पक्षाच्या ध्येया चा विचार न करता, सर्व भारताला सर्वपक्षीय लागू पडेल असा मित्रत्वाचा व सहकार्याचा दृष्टीकोन असावा. १६ मे रोजी मंत्रिमंडळाच्या शिष्टमंडळाने सुच-विलेल्या व सल्लागार समितीने मांडलेल्या प्रश्नांचे स्वरूप निराशाजनक पद्धतीने मांडले आहे. पुढीलप्रमाणे त्या विषयांची वगंवारी करावी.—

(१) मूलभूत हक्क, (२) अल्पसंख्यां-कांचे प्रश्न आणि (३) आदिवासी विभाग (यांचे प्रश्न).

(अ) वायव्येकडील आदिवासी विभाग.

(ब) ईशान्येकडील आदिवासी विभाग.

(क) आदिम व मागासलेले, भारताच्या इतर भागातील आदिवासींचे (प्रश्न). ”

याठिकाणी केवळ आदिवासी विकासाबाबतची पंडित नेहरूंची दूरदृष्टी दिसून येते असे नव्हे तर त्याबाबतची जागृत आस्थाही नजरेस येते. अशा तऱ्हेने स्वातंत्र्यपूर्वकालीन व स्वातंत्र्योत्तर काळात आदिवासी विकासाबाबतचे पंडितजींचे विचार व धोरण किती सुसंगत होते याची प्रचिती येते. त्याची चुणूक पहावयास मिळते.

आदिवासी विकासाच्या धोरणांची सर्वसाधारण दिशा कोणती असावी? याबाबतचे सविस्तर विचार मानवशास्त्रज्ञ व पंडित नेहरूंचे एक निकटवर्तीय व्हेरियर एल्विन यांनी आपल्या “फिलॉसॉफी फॉर नेफा” या ग्रंथात विषद केली आहे. या आधारे पंडितजींनी असे विचार व्यक्त केले आहेत की, आदिवासी विभागात केवळ तांत्रिक पद्धतीने काही योजना पूर्ण करून अशा पद्धतीने व केवळ आकडेवारी व खर्चाच्या भाषेत “विकासाचे” मूल्यमापन करणे निश्चितच योग्य नाही. त्याचबरोबर प्रशासकीय अतिरेक आणि बिगर आदिवासींना मोठ्या प्रमाणात

आदिवासी क्षेत्रात (प्रशासनासाठी) पाठविणे या दोन्ही गोष्टी टाळायला हव्यात. त्याचा समतोल राखूनच काम करायला हवे. सर्व स्तरावर त्याचा विकास झाला पाहिजे. उदा. दळणवळण, आरोग्यविषयक सुविधा, शिक्षण, शेतीविषयक सुधारणा वगैरे. परंतु या सर्व गोष्टींचा पाठपुरावा पुढील पाच मूलभूत तत्वांच्या चौकटीत करावा. (१) लोकांनी आपला विकास स्वतःच्या प्रतिभेप्रमाणे, लोकउत्तराप्रमाणे साधावा आणि त्याबाबतची कोणतीही सक्ती करणे आपण टाळले पाहिजे. त्यांच्या कला व संस्कृतींना आपण सर्वतोपरी उत्तेजन दिले पाहिजे.

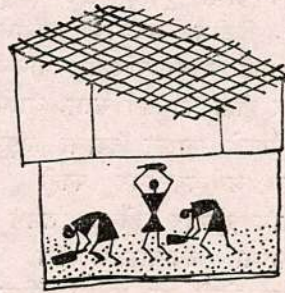
(२) आदिवासींचा जमीन आणि जंगलावरील हक्काचा योग्य तो सन्मान केला पाहिजे.

(३) त्यांच्यातील काही छोट्या-छोट्या गटांना प्रशासकीय व विकासाचे प्रशिक्षण देऊन तयार केले पाहिजे. अर्थात यासाठी तांत्रिक गोष्टींच्या पूर्ततेसाठी बाहेरील

काही लोकांचा मोठ्या प्रमाणातील अंतर्भाव टाळला पाहिजे.

(४) तसेच प्रशासनाचा अतिरेक व अनेक, एकमेकांवर अवलंबून असणाऱ्या योजनांच्या अधीन त्यांना करून घेणे योग्य नाही. आपण त्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक संस्थांच्या माध्यमातून काम केले पाहिजे. त्यांच्याशी स्पर्धा करून नव्हे!

(५) या सर्वांचे निकाल, संख्यात्मक किंवा किती पैसा खर्च केला, या निकषांवर न पाहता, मानवी मूल्यांच्या प्रमाणात त्यांचे मूल्यमापन केले पाहिजे. (जवाहरलाल नेहरू, नवी दिल्ली, ९ ऑक्टोबर, १९५८) ह्या सर्व विचारांचे पडसाद आदिवासी विकास साधण्याच्या प्रक्रियेवर कसे कसे पडत गेले हे आपण पाहतोच आहोत. त्यांच्या मूलभूत विचारांची अलीकडे काही वेळा पायमल्ली झालेली दिसते, पण त्याचे प्रमाण अत्यल्प आहे. हेच पंडितजींच्या विचारांचे यश म्हणावे लागेल.

भारतातील आदिवासींचे कैवारी-पंडित नेहरू

श्री. सुधाकर कुलकर्णी,

संशोधन अधिकारी,

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे-१.

इंद्रधनुष्यातील सात विविध रंगांना स्वतःची काही वैशिष्ट्ये असली तरी, हे विविध रंगाचे इंद्रधनुष्य आकाशात मनमोहक दिसते. संगीतातील सात सूर जरी वेगवेगळे असले तरी हे सूर एकत्र झाले तर सुमधूर संगीत तयार होते आणि ह्या संगीताच्या प्रभावामुळे दगडाला पाझर फुटू शकतो. त्याचप्रमाणे पंडित नेहरूंच्या अंगी असलेल्या सात विविध गुणामुळे ते आज भारतातच नव्हे तर सर्व जगात असामान्य व्यक्ती म्हणून ओळखले जात आहेत.

अहिसक चळवळीचे अग्रगण्य नेते, स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरचे आधुनिक भारताचे शिल्पकार, पंचशील तत्वाचे प्रणेते, एक प्रतिभाशाली लेखक, थोर विचारवंत, देशातील लक्षावधी बालकांचे लाडके "चाचा", एक निसर्गप्रेमी या बहुविध गुणांनी पंडितजींचे व्यक्तीमत्व आकर्षक व रुबाबदार झाले आहे.

पंडितजी स्वतःला निसर्गपुत्र (पर्वत-राजाचा मुलगा) असे अभिमानाने समजत असत. टेकड्या, पर्वत, हिरवीगार वनश्री, विविध रंगाची फुले, यांच्यामध्ये विहार करणे त्यांना मनापासून आवडे. निसर्गप्रेम त्यांच्या रोमारोमात भिनले होते. म्हणूनच की काय, डोंगरदऱ्या, जंगले अशा दुर्गम भागात राहणाऱ्या "निसर्गपुत्र" अशा आदिवासी जनतेबद्दल त्यांच्या मनात आपुलकीची व स्नेहाची भावना होती. ते स्वतः "निसर्गपुत्र", तर आदिवासी हेही "निसर्गपुत्रच", त्यामुळे एका भावाला दुसऱ्या भावाविषयी जे बंधुप्रेम असते, ते पंडितजींच्या निरनिराळ्या विचारातून दिसून येते. देशातील कोणत्याही नेत्यास दिले नसेल इतके प्रेम, इतकी सौहार्दाची वागणूक आदिवासी

जनतेने पंडितजींना आपण होऊन दिलेली आहे. देशातील आदिवासी जनतेची ही पक्की धारणा होती की, पंडितजींच्या हातात आदिवासींचे व देशाचे भवितव्य सुरक्षित आहे आणि याच भावनेने त्यांनी नेहमींना अमर्याद प्रेम व खंबीर आधार दिला होता.

आदिवासी जनतेचे भवितव्य धडवितांना पंडितजी नेहमीच निकोलस रॉय यासारख्या विचारवंताशी सल्लामसलत करीत असत. स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान या नात्याने केंद्र शासनाने आदिवासी कल्याणविषयक जी धोरणे ठरविली होती, त्यामागे पंडितजींचे प्रयत्न फार मोठ्या प्रमाणात होते. ७ जून १९५२ रोजी अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती कॉन्फरन्सचे उद्घाटनप्रसंगी त्यांनी अत्यंत मोकळ्या मनाने आदिवासींच्या विविध गुणांची तारीफ केलेली होती. त्यावेळी पंडितजी म्हणाले की "आदिवासी जनतेपासून आपण बरेच काही शिकण्यासारखे आहे. आपल्या सर्वांच्या मनात आदिवासींबद्दल स्वागतार्ह Receptive Attitude भूमिका असली पाहिजे. आपण त्यांना संपूर्णपणे मदत व सहकार्य केले पाहिजे. आदिवासी हे अत्यंत शिस्तबद्ध असे लोक आहेत. भारतातील इतरापेक्षा त्यांच्या मनात लोकशाहीबद्दल मोठी आदराची भावना आहे. केवळ खुल्या बाजारात वसून आपल्या स्वतःच्या हिताचा विचार करणाऱ्या स्वार्थी लोकांप्रमाणे आदिवासी लोक नाहीत. या उलट हे लोक आनंदात, नाचगाणी गाऊन आपले जीवन कृतार्थ करीत असतात.

पंडितजींनी अशी भिती व्यक्त केली की, आदिवासी क्षेत्राबाहेरील आदिवासींच्या भल्याबुऱ्याचा सारासार विचार न करणाऱ्या स्वार्थी लोकांना त्यांच्यात मिसळण्याची

परवागीन देता कामा नये. तसे जर झाले तर हे स्वार्थी लोक त्यांच्या भूमीवर राहून ती भूमी त्यांच्यापासून बळजबरीने हिसकावून घेण्यास कमी करणार नाहीत. आणि पर्यायाने ते आदिवासींच्या खऱ्याबुऱ्या नैसर्गिक जीवनात हस्तक्षेप करतील. अशावेळी आपण त्यांना सर्वार्थाने संरक्षण दिले पाहिजे आणि त्यांची भूमी, वनश्री यांना बाहेरच्या हितशत्रूपासून सुरक्षित ठेवले पाहिजे. खरोखर पंडितजींना भारतातील लक्षावधी आदिवासींबद्दल किती आपुलकीची भावना होती हे यापेक्षा वेगळे सांगण्याची आवश्यकता नाही.

पंडितजींनी असे प्रतिपादन केले की, देशाच्या औद्योगिक प्रगतीच्या नाड्याच्या रस्ते वाहतूक यांच्यावर अवलंबून आहेत. रस्ते व वाहतुकीचा प्रश्न जर आपण सोडविला तर देशाच्या प्रगतीला वेळ लागणार नाही असे करताना प्रथम आदिवासी भागातील रस्ते व वाहतूक यांचा प्रश्न प्राधान्याने सोडविणे आवश्यक आहे. या भागातील रस्ते व्यवस्थित नाहीत, जे आहेत ते रस्ते अत्यंत दुर्गम अशा डोंगरदऱ्याच्या भागातून जात असल्यामुळे आदिवासी भागातील रस्ते वाहतूक सुधारणेचा प्रश्न प्राधान्य देऊन सोडविला पाहिजे. जर आपण असे केले नाहीतर आपल्या आदिवासी विकासाबाबतच्या घोषणा या फक्त घोषणाच ठरतील. प्रत्यक्षात आदिवासी कल्याणाबाबत आपल्या हातून काहीच होणार नाही. बहुसंख्य आदिवासी जनता ही शहरी जीवनापासून दूर अशा डोंगरदऱ्यात शेकडो वर्षांपासून राहत आहेत. आदिवासींना खऱ्या अर्थाने समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणावयाचे असल्यास आदिवासींना संरक्षण देण्याची आवश्यकता

आहे. त्यांच्या शैक्षणिक विकासासाठी, त्यांच्या भागात शाळांचे जाळे पसरविण्याची नितांत गरज आहे. “शिक्षण हा मनुष्याचा तिसरा डोळा आहे. शैक्षणिक प्रगतीशिवाय आपण आदिवासी भागात इतर सुधारणा करू न म्हणजे तर त्या सुधारणांना अर्थ राहणार नाही.” अशी पंडितजींची धारणा होती. शिक्षणानंतर महत्वाचा दुसरा प्रश्न म्हणजे आरोग्य पंडितजींनी म्हणले आहे की, आदिवासी भागात आरोग्य सुधारणा ही त्यांच्या दैनंदिन जीवनाच्या गरजेची बाब मानणे अत्यंत आवश्यक आहे. आरोग्यविषयक सुधारणा आपण वेळीच केल्या नाही तर नाईलाजाने आदिवासी हा अंधश्रद्धेकडे झुकू शकतो. सबब या भागात आरोग्य सुधारणा होणे महत्वाचे आहे. शिक्षण, आरोग्य या महत्वाच्या सुधारणा व्यक्ति-रिक्त लघुउद्योगधंदे विकासावर पंडितजींनी भर दिलेला आहे. वरील सुधारणा करताना आपण काळजी घेणे आवश्यक आहे की, त्यांच्या दैनंदिन जीवनात आपणाकडून कोणत्याही प्रकारची ढवळाढवळ होता कामा नये. पंडितजींचे वरील मौलिक विचार आजही आदिवासींच्या दृष्टीने किती यथार्थ आहेत, याची पदोपदी प्रचीति येते. पंडितजी म्हणतात, “केवळ आदिवासी विकासासाठी भरपूर पैसा खर्च केला म्हणजे झाले, ही आपली भावना चुकीची आहे. महत्वाची व मुद्याची गोष्ट ही की, आदिवासींच्या दैनंदिन जीवनाशी निगडित असलेल्या समस्या खऱ्या अर्थाने जाणून घेऊन त्या सोडविण्याकरिता त्यांच्या मागे खंबीरपणे राहणे आवश्यक आहे. नेहरूजींच्याच शब्दात सांगावयाचे झाल्यास असे म्हणता येईल की, आपण आदिवासींना समजून घेतले पाहिजे आणि त्यांच्याशी आपला सुसंवाद होणे आवश्यक आहे. दुसरे म्हणजे त्यांच्याशी वैचारिक दृष्टी-कोनातून एकरूप होणे आवश्यक आहे की, जेणेकरून त्यांच्यात व आपल्यात एकवित्त असा आत्मभाव व मित्रत्वाचे अतूट नाते निर्माण होऊ शकेल. आपण आदिवासींना

पटवून दिले पाहिजे की, “आम्ही तुम्हाला काही देण्यासाठी आलेलो आहोत. तुमच्या-कडून बळजबरीने खेचून घेण्यासाठी नाही” हे जर त्यांना खरोखर पटले तर ते तुमचेवर प्राणापलीकडे प्रेम करतील. आणि अशाप्रकारचे मनोमीलन (Psychological Integration) होणे अशक्य आहे. तिसरी महत्वाची गोष्ट ही की वरीलप्रमाणे आपण त्यांच्याशी सौहार्दाची व आपुलकीची वर्तणूक न ठेवता आपण आपली मते जर त्यांच्यावर बळजबरीने लादण्याचा प्रयत्न केला तर हे निष्पाप आदिवासी आपल्या-पासून दूर जातील व तो दोष आपलाच म्हणावा लागेल आणि याचा उघड अर्थ असा की, आपण आदिवासींना जाणून घेण्यात पूर्णतः असमर्थ ठरलो आहोत.

शहरी भागातील पांढरपेशी जनता आदिवासी जीवनापासून दूर असते याबद्दल पंडितजींनी खेद व्यक्त केला आहे. ते म्हणतात, “तुम्हा शहरवासीयांना जर खरोखर आदिवासी जीवन समजून घ्यायचे असेल तर तुम्ही त्यांचे लोकगीते, नृत्य इ. कलामध्ये रस घ्यावयास पाहिजे. जर तुम्ही आदिवासी वस्त्या/पाड्यात गेला तर तुम्हाला खरोखरच आनंद वाटेला आणि काही काळ तुम्ही तुमचे शहरी जीवन पूर्णपणे विसरून जाल. आपणास असे आढळून येते की, या आदिवासींच्या जवळ लोकगीते, नृत्ये यांचा प्रचंड साठा आहे त्याचा आपण अभ्यास केला पाहिजे आपण पांढरपेशी लोक निष्कारण सिनेमा पाहण्यात वेळ घालवितो. याचा अर्थ सिनेमा पाहणे वाईट आहे असे नाही. आपणाला एक प्रकारची स्फूर्ती किंवा खऱ्या अर्थाने जीवन जगावयाचे असेल तर आपण आदिवासींच्या सांस्कृतिक जीवनाशी एकरूप होऊन राहिले पाहिजे. दुसरे म्हणजे पांढरपेशी शहरी समाज हा ख्रिश्चन मिशनन्याप्रमाणे आदिवासी भागात जात नाही. काही ख्रिश्चन मिशनरी तर वर्षानुवर्षे आदिवासी भागात राहून आयुष्य त्यांच्यासाठी वेचतात इतके जरी आपण केले नाही तरी

थोड्या बहुत प्रमाणात का होईना आपण त्यांच्याशी सांस्कृतिक/व्यावहारिक संबंध ठेवणे आवश्यक आहे. आपण पांढरपेशी लोक एक, दोन गोष्टीबाबत आदिवासी जनतेला जवळ करतो. पंडितजी याबाबत म्हणतात की, “आपण आदिवासींकडे मानववंश शास्त्राच्या दृष्टीकोनातून बघतो. आदिवासी म्हणजे संग्रहालयातील काचेच्या बंद कपाटात ठेवून बघण्याची गोष्ट नाही त्या अनुरोधाने आपण आदिवासींवर पानेच्या पाने लिहितो हा आदिवासींचा एक प्रकारे अपमान आहे. पंडितजींनी असे विचार व्यक्त केले की, आदिवासी भागात काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी स्वतः शिक्षित असले पाहिजे. जर प्रशिक्षण कार्यकर्ता/कर्मचारी जर आदिवासी भागात गेले तर आदिवासी विकास होण्यास फार मोठ्या प्रमाणात हातभार लागेल.

आदिवासी भागात काम करणाऱ्या अधिकाऱ्याची नियुक्ती करताना आपण विशेष काळजी घेतली पाहिजे. या संदर्भात पंडितजी म्हणतात, केवळ आपले नैमित्तिक काम करून परीक्षा पास होण्याच्या दृष्टीने जर अधिकाऱ्यांनी आदिवासी भागात काम केले तर ते उचित होणार नाही. आदिवासी भागात काम करणारा अधिकारी हा उत्साही व तळमळीने काम करणारा असावा. आदिवासींच्या खऱ्याखऱ्या प्रश्नांची जाणीव करून घेऊन ते प्रश्न सोडविण्यासाठी त्याने कार्यरत असणे आवश्यक आहे. अशा अधिकाऱ्याने अशाप्रकारची प्रवृत्ती ठेवली नाही तर आदिवासी भागात काम करण्यास तो अधिकारी अपात्र ठरेल अशा अपात्र अधिकाऱ्यांची नेमणूक त्या भागात करण्यापेक्षा एखादा साधा कर्मचारी की जो आदिवासींशी मैत्रीचे, आपुलकीचे संबंध ठेवून आपणही त्यांच्या-पैकीच एक आहोत या भावनेने काम करीत असेल, अशा कर्मचाऱ्याची नेमणूक केली तरी चालेल. आणि हाच कर्मचारी वर नमूद केलेल्या हुशार, बुद्धीमान तथापि, मानवतेची जाण नसलेल्या अधिकाऱ्यापेक्षा चांगले काम करू शकेल. पंडितजींनी या

गोष्टीवर भर दिला की, आदिवासी भागात काम करणारा कर्मचारी/कार्यकर्ते यांनी त्यांच्या दैनंदिन जीवनाचे काही ओझे आपल्या शिरावर घ्यावे. अशा अधिकाऱ्याने/कर्मचार्याने आदिवासींच्या पाड्या-पाड्यातून भेटी घ्याव्यात. त्यांच्या अडचणी

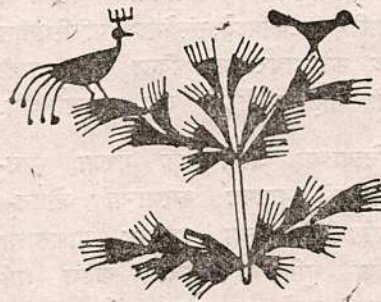
समजून घ्याव्यात. त्यांच्याबरोबर जेवावे, रहावे. असे करताना त्यांनी आपण आदिवासीपेक्षा वेगळे आहोत ही भावना मात्र व्यक्त करू नये.

समुद्रातील दिपस्तंभाप्रमाणे पंडितजींचे बहुमोल विचार आदिवासी विकास कार्या-

साठी निश्चितपणे मार्गदर्शक ठरणारे आहेत आणि म्हणूनच पंडित जवाहरलाल नेहरू हे भारतातील आदिवासी जनतेचे खऱ्या अर्थाने कैवरी होते.

संदर्भ—

1. Jawaharlal Nehru and Speeches—Vol. II (1949-1953).
2. The Thinking Dynamo—by P. R. Kyndiah.

आदिवासी विकासाबाबत

पं. जवाहरलाल नेहरू यांची धोरणप्रणाली

सौ. सुमन मा. मुंढे,
विद्युत कॉलनी, ३-
शिवाजीनगर, पुना रोड.
नाशिक-६.

अहिंसेच्या मागनि भारतीय जनतेला स्वातंत्र्य मिळवून देणारा वीर पुरुष म्हणून जग गांधीजींना ओळखेल परंतु अत्यंत अवघड अशा कालखंडात देशाचा आत्म-विश्वास जागृत करणारा महान नेता म्हणून नेहरूंची आठवण जगाला राहिल यांत शंकाच नाही.

कोणताही जाणकार नेहरूंच्या व्यक्ति-मत्त्वाचे वर्णन साधेसुधे अशा शब्दात करू शकणार नाही. सधन ब्राम्हण कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला असला तरी शेतकरी, कामकरी व छोटे जवान आदिवासी यांच्याच सहवासात ते प्रसन्नचित्त रहात असत. त्यांचा अपार आदर त्यांनी संपादन केला होता. स्व. नेहरूंनी भारत व भारतीय जनतेवर मनःपूर्वक प्रेम केले त्यांनीही त्यांचे अतोनात लाड करून त्यांच्यावर प्रेमाचा अमर्याद वर्षाव केला.

नवा आधुनिक भारत घडविण्याच्या ईर्ष्येने प्रेरित झाले होते. जातीय दंगेघोषे, दारिद्र्य, अज्ञान, रोगराई या सर्वांपासून मुक्त असा भारत त्यांना निर्माण करावयाचा होता. बलवत्तर नैतिक आवाहन व परिस्थिती सापेक्ष असे राजकीय चापल्य यांचा सुरेख संगम त्यांच्या कार्यक्षमतेत दिसून येत असे.

चाळीस वर्षांपेक्षाही अधिक काळापर्यंत आपल्या देशबांधवांना समाजवादाचा संदेश देण्याची जवळजवळ एकही संधी पं. जवाहरलाल नेहरूंनी गमावली नाही. समाजवादाचा आशय भारतीय परंपरेला सर्वस्वी अपरिचित असूनही समाजवाद ही कल्पना छेेय म्हणून भारतीय समाजाला

सहजासहजी स्वीकारायला लावण्यात पं. नेहरूंचा फार मोठा वाटा होता.

दलित व आदिवासी यांच्या सुधारणे-बाबत त्यांचा दृष्टीकोन गांधीजीपेक्षा सर्वस्वी भिन्न स्वरूपाचा होता. गांधीजी हे अध्यात्मवादी होते. त्यांना दलितांचे अश्रू पुसावयाचे होते. त्यांच्यावरील अन्याय दूर करावयाचा होता. परंतु त्यांचा भर मनाच्या सुधारणेवर व मनाच्या परिवर्तनावर होता. दलित व आदिवासींचे जीवन भौतिकदृष्ट्या विशिष्ट किमान पातळीपेक्षा अधिक ऊंचावले जावे असे त्यांना वाटले नाही. परंतु स्व. नेहरू मुलतः समाज-रचनाकार, सुधारक व क्रांतीवादी होते त्यांचा भर प्रस्थापित अर्थरचना बदलण्यावर होता. गांधीजींचा भर मानसिक परिवर्तनावर होता तर नेहरूंना बाह्य समाज परिस्थितीमध्ये बदल हवा होता. समाज-कल्याणाची नेहरूंची कल्पना व रुढ धर्माची कल्पना यांत फरक होता. धर्मामध्ये व्यक्तीची दुःखे नष्ट करण्यावर व तत्संबंधीची कर्तव्ये करण्यावर भर असतो. पण या दुःखाला जबाबदार असणाऱ्या सामाजिक घटकांमध्ये, संस्थेमध्ये, परिस्थितीत बदल करण्यावर भर दिला जात नाही याची नेहरूंना नेहमी खंत वाटत असे.

नित्याच्या अत्यावश्यक गरजा भागविण्यासाठी धडपड करणाऱ्या जीवन-संघर्षात पिढ्यान्त्या सामान्य माणसाला त्यांच्या भुमिकेचा विचार करून धर्म मांडला जाणे आवश्यक होते. म्हणून त्यांना सामाजिक परिवर्तनाची निकड भासली.

वैज्ञानिक दृष्टी, निर्भय बुद्धिवाद, मान-वतावाद ही नव्या जगाची जीवनमुल्ये आहेत. तोच नव्या मानवाच्या नव्या धर्माचा प्राण आहे असे ते मानत असत.

आधुनिकीकरणाच्या मार्गात आडव्या येणाऱ्या सर्व सनातनी अडचणी मोडून टाकण्याचे व्रत घेतलेल्या "अज्ञेयवादी" नेहरूबद्दल भारतातील रुढीप्रिय व धर्मशील अशी ग्रामीण व आदिवासी जनता मनांत उदंड आदर वाळगत होती. हा या महान नेत्यांच्या जीवनांतील एक झगमगीत विरोधाभास होय.

नेहरूंच्या बाबतीत बोलायचे झाले तर त्यांची राजकीय साधना थोर असूनही त्यांच्या जीवनात ती तेवढी महत्त्वाची नाही असे म्हणावेसे वाटते. राजकारण हे त्यांचे ध्येय नव्हतेच त्यांच्या दृष्टीने त्यांच्या सभोवतालच्या मानवी जीवांची सेवा हे त्यांचे ध्येय होते त्यांत त्यांच्या देशबांधवांना अग्रस्थान होते त्यांनी अत्यंत सखोलपणे मानवी जीवनाच्या कल्पनांचा व भवितव्याचा विचार केला. सामाजिक समतेचा पुरस्कार स्व. पं. नेहरूंनी नेहमीच हिरीरीने केला. जुन्या रुढी, बुरसटलेले विचार, अंधश्रद्धा, खुळचट समजूती यांचा लोकांच्या मनावरील पगडा कमी करण्यासाठी वैज्ञानिक व बुद्धीवादी दृष्टीकोन यांचा नेहरूंनी सतत पुरस्कार केला.

जवाहरलाल नेहरूंच्या मृत्यूबरोबरच भारताच्या इतिहासातील एक पर्व संपले. परंतु ऐतिहासिक व्यक्ती म्हणून नेहरूंचे स्मरण ताजे राहील असे निश्चित वाटते. तसेच थोर मुत्सदी म्हणून नेहरूंची नेहमीच आठवण राहील.

“आदिवासी विकासाबाबत पंडित जवाहरलाल नेहरूंची धोरण प्रणाली”

श्री. प्रशांत हिरे, सेक्रेटरी,
आदिवासी सेवा समिती,
नाशिक,

“The whole of the Prime Minister Pandit Jawaharlal Nehru's Tribal policy can be summed up in one work-humility”.—Elwin.

प्रास्ताविक

आदिवासी हा भारतातील अत्यंत दुर्बल व दुर्लक्षित पण तितकाच आगळा असा एक सामाजिक घटक आहे. त्यांचे जीवन, संस्कार, आचार, विचार, परंपरा इत्यादींची जवळून पाहणी करताना अनेक मुलभूत प्रश्न डोळ्यासमोर उभे राहतात. त्यात प्रामुख्याने शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक कुचंबणा इत्यादी आढळते.

चिंतनशील नेहरू

आदिवासींच्या विकासात्मक योजनातून व आदिवासींच्या धोरणात्मक प्रणालीतून पंडित नेहरूंचे चिंतनशील, थोर, दूरदर्शी, व्यक्तिमत्त्वांची जाणीव निर्माण होते.

दूरदर्शी पंडितजी

पंडितजी दूरगामी विचार करत आणि म्हणत—

“If we are going to build the house of India's future strong and beautiful, we will have to dig deep for the foundations.”

याचा अर्थ कोणतीही योजना हाती घेतांना तिचा मुलभूत विचार करून दूरगामी दृष्टी असली पाहिजे. सर्व भारतीयांच्या विकासाचा विचार करताना आदिवासींना किंवा तळागाळाच्या वर्गांना दुर्लक्षून चालणार नाही. याची पंडितजींना जाणीव होती.

नेहरूंना आदिवासींच्या समस्यांची ओळख

नेहरू संगमरवरी मनोऱ्यात कधी वावरलेच नाहीत, तर आदिवासींच्या डोंगर, दऱ्याखोऱ्यात जाऊन आदिवासींचे

जीवन त्यांनी जवळून न्याहाळले. त्यांच्या सर्व समस्यांची ओळख करून घेतली. स्वातंत्र्यपूर्व काळ, स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात त्यांना ज्या समस्या जाणवल्या त्या आदिवासींच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, व्यावसायिक, वैद्यकीय व शैक्षणिक समस्या होत.

समस्यांच्या निराकरणासाठी विकासात्मक योजना :

[अ] दळणवळणाची आवश्यकता :

आदिवासी जमातीच्या वसाहती—डोंगर दऱ्याखोऱ्यात घनदाट अरण्यात, गावाच्या वस्तीपासून दूर असतात, यांच्याशी संपर्क ठेवण्यासाठी रस्ते, मार्ग दळणवळणाच्या सोयी यांची नितांत आवश्यकता आहे; त्यांनी प्रथमच नेफाला भेट दिली तेव्हा हे प्रतिपादन केले होते आणि त्याचे फलित म्हणूनच १९६४ मध्ये पूर्ण झालेल्या ब्रम्हपुत्रा नदीवरील सात कि. मी. लांबीचा रेल्वे पूल.

[ब] अन्न वस्त्र निवारा

(१) अन्न : वस्त्र जमातीच्या कुपोषणासंबंधी नेहरूजींनी स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे. वनामध्ये फळ; भाजीपाला, काही प्रमाणात अन्न धान्याची निर्मिती सहजपणे करून त्यातून आदिवासींचा पोषणाचा प्रश्न—सोडवावा.

(२) पेहराव : त्याचप्रमाणे आदिवासी उघडे—नागडे अपूर्ण वस्त्रांनिशी झाडाची पाने, वल्कले नेसून दिसताहेत त्याऐवजी त्यांना शरीर संरक्षणासाठी पूर्ण कपडा स्वतः तयार करता येईल, कारण नेफा

विभागातील स्त्रियांना विणकाम करताना नेहरूजींनी पाहिले होते. विणकामाची प्रक्रिया, कच्च्या मालाची उत्पादकता-शास्त्रशुद्ध प्रयोग करून वाढवता येईल.

(३) निवारा : बहुसंख्य आदिवासी वनजमातीमध्ये वास्तव्य करतात. पाड्या-पाड्याने झापामध्ये निवास करतात. त्यांना व्यवस्थित घरकुले नाहीत. याचे नेहरूंनी अवलोकन करून त्यांच्या निवाऱ्यासाठी काही खास योजना आखलेल्या आहेत.

व्यावसायिक—

(अ) कुटिरोद्योग/लघुद्योग :

आदिवासी प्रगतीच्या दृष्टीने भौगोलिक, स्थानिक परिसराचा वापर करून घेवून त्यातूनच घरगुती छोटे व सहज उपलब्ध होवू शकतील किंवा सहजपणे करता येतील असे उद्योगधंदे आदिवासींच्या घराघरातून सुरू करावेत असेही विचार नेहरूंनी प्रकट केले आहे. उदा. विणकाम, बांबू, वनस्पती, पाने, फुले यापासून काही कलाकसुरी मौल्यवान, लाकडावर काही कोरीव काम व मध, डिक इत्यादी.

(ब) औद्योगिकरण :

आदिवासींना त्यांच्याशी/निसर्गाशी संबंधित व्यवसायाचे प्रशिक्षण देणे. निसर्गाच्या भौगोलिक परिस्थितीचा फायदा घेवून काही कारखाने काढणे, उदा. लाकूड कटाई वनस्पतीद्वारे औषधनिर्मिती, बांबूपासून कागद कारखाने, कोळसा निर्मिती कारखाने असे विविध कारखाने निर्माण करून राष्ट्राच्या प्रवाहात आदिवासींना तळागाळाच्या जमातीतील लोकांना सामावून घेण्याची मा. पंडितजींची अंतरीची इच्छा होती.

औद्योगिक विकासातून आर्थिक समृद्धता

आदिवासींच्या दुःखाचे मूळ मुख्यतः त्यांच्या आर्थिक शोषणात आहे. ही पिळवणूक सावकार, जमीनदार, दुकानदार, काही प्रमाणात शासकीय यांच्याद्वारे होत असते. याची जाणीव नेहंरना होती. म्हणून त्यांनी आदिवासी भागातून कायम स्वरुपी भरीव विकासात्मक योजनांद्वारे आदिवासी बांधवांना औद्योगिकरणातून रोजगार मिळवून देण्याच्या योजनाविषयी प्रक्रिया सुरू केली होती.

वैद्यकीय सुविधा :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळात आदिवासी विभागातून मिशनरी लोक आदिवासींच्या पाड्या पाड्यातूनच फिरून आरोग्याची काळजी घेत होते. उदा. नाशिक जिल्ह्यातील बागलण तालुक्यात "मि. जे. एल. लॅथम" नेफा विभागात "व्हेरीयर एल्विन", नेहरू "फादर एल्विनना" भेटून त्यांच्याशी विविध योजनांवर चर्चा करीत व मिशनरी लोकांचे कौतुक करीत. फादर एल्विनही पंडित नेहंरना "माणुसकीचा गहिवर" किंवा "महामानव" असा उल्लेख करीत.

[अ] सामाजिक विकास :

आदिवासी जमाती/वर्ग जमाती

भारतामध्ये असंख्य आदिवासींच्या जाती-जमाती आहेत. त्यामुळे त्यांच्या रुढी, परंपरा, चालीरितीमध्ये प्रचंड भिन्नता आढळते. भिन्नतेमध्ये विरोध, स्पर्धा होते. तेव्हा या सर्वां जमाती गुण्यागोविंदाने नांदाव्यात, त्यातून त्यांची सामाजिक प्रगती व्हावी यासाठी नेहंरनी शिक्षणाचा आग्रह धरला होता.

[ब] अंधश्रद्धा निर्मूलन :-

विशेषतः नेफा विभागातील आदिवासी जमातींच्या पारंपरिक पद्धती अंधश्रद्धेवर आधारलेल्या नेहंरना ज्ञात होत्या. म्हणूनच नेहरू आदिवासी भागात काम करणाऱ्या व्यक्ती ह्या खऱ्या अर्थाने उद्बोधित प्रगल्भ असल्या पाहिजेत असा आग्रह धरीत कारण, त्यातूनच सामाजिक प्रगती

घडू शकेल. आज जे आदिवासी भागातून शिक्षणाचे जाळे विणलेले दिसते त्याचे सर्व श्रेय नेहंरना आहे.

[क] भाषिक समस्या:-निराकरण प्रक्रिया

असंख्य आदिम वर्ग जमाती असल्यामुळे त्यांच्या बोलीभाषेमध्ये विविधता जाणवते. कुठलीही योजना राबविताना तिच्याशी संबंधित असलेल्या गोष्टीचा विचार पंडित नेहरू मानसशास्त्रीय दृष्टी-कोनातून करीत. अगदी आदिवासींना शिक्षण देताना त्यांच्या बोलीभाषेतूनच त्यांच्या शिक्षकांकडून प्रारंभी प्रयत्न केला पाहिजे, असा स्पष्ट उल्लेख करीत.

"Through their own trained people and through their language. This will be more effective than the outsiders."

एवढ्यावर नेहरूजी थांबले नाहीत तर, त्यांनी असाही आदेश दिला की

"The Government must encourage the tribal languages."

[ड] सांस्कृतिक प्रगती :-

आदिवासींच्या आवडी निवडी, कलागुण संस्कृती यांना कुठेही धक्का न लावता त्यांना गोंजारून, त्यांचे कौतुक करून त्यांना प्रगतीपथावर आणण्याचा प्रयत्न करा असा मोलाचा सल्ला नेहंरनी दिलेला आहे.

(Tribal people have an art and culture of their own. The harmony of the tribal life should not be disturbed.)

शैक्षणिक प्रगती. :-

(India has the largest tribal population perhaps largest of any country in the world.)

अशी स्थिती असल्याने आदिवासींच्या शैक्षणिक प्रगतीकडे दुर्लक्ष करून चालणार नव्हते तर, त्यासाठी आश्रम शाळा काढणे व त्यांना जास्तीत-जास्त शैक्षणिक सुविधा प्राप्त करून देणे. यादृष्टीनेच स्वातंत्र्योत्तर

पूर्व काळात आदिवासी सेवा समित्या-सारख्या शैक्षणिक संस्था निर्माण झाल्या. पंडितजींच्या प्रेरणेतून ठक्कर बाप्पा, कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे, अनुताई वाघ असे असंख्य सामाजिक, शैक्षणिक कार्यकर्ते राष्ट्राची शैक्षणिक उभारणी करण्यासाठी पुढे आले.

राष्ट्रीय एकात्मता व भावनात्मक ऐक्याची निर्मिती.

भारतीय संस्कृती मानवी आदर्शचि प्रतिक आहे. भारतीय समाज जीवन विविधतेने नटलेले आहे.

(Indian society is a great living human institution which has variety of diversity in unity.)

स्वच्छंदी आदिवासी :-

आदिवासींना जन्मतः निसर्गासारखी स्वच्छंदीपणाची व स्वातंत्र्याची आवड असते. हे विचारात घेऊन त्यांच्या प्रगतीत लक्ष द्यावे असा सल्ला शासकीय अधिकाऱ्यांना नेहंरनी दिला आहे. नेहरू म्हणतात-

"An officer in the tribal area should not merely be a man, who has passed an examination or gained some experience routine work. He must be a man with enthusiasm whose mind and heart understands the problem of the tribal people."

Pandit Jawaharlal Nehru.

"He must not go there just to sit in the office for a few hours a day and for the rest curse his Luck for being sent to an out of the way place. That type of man is completely useless. It is far better to send a totally uneducated man who has passed no examination so long as he goes to these people with friendship and affection and lives as one of them. Such a man will produce better results"

than the brilliant intellectual who has no human understanding of the problem."

The man goes there as an officer must be prepared to share his life with the tribal work. He must be prepared to enter their huts, talk to them, eat with them, live their lives and not consider himself superior or apart. Then only he can gain their confidence and respect and thus be in a position to advise them.

The problem of the tribal areas is to make the people tell that they have perfect freedom to live their own lives and to develop according to their wishes and genius. India to them should signify not only a protection force but a liberating one.

Pandit Jawaharlal Nehru.

आरोग्यातून सर्वांगीण विकास

आदिवासींच्या सामाजिकतेचा हा एक महत्वाचा प्रश्न आहे त्यांच्या विकासातील ती एक घोड आहे. किंबहुना आदिवासींच्या सर्वांगीण उन्नतीच्या बाबतीत शिक्षणाच्या समवेत आरोग्य व आहार ही महत्वाची बाब समजली जाते. त्यांच्या सामाजिक सुधारणेच्या मार्गित स्वच्छतेची राहणी, शुद्ध व पोटभर आहार, शुद्ध पाणी इत्यादी गोष्टींचा अभाव आहे व या

गोष्टींशी निगडितच आरोग्याचाही प्रश्न आहे. जो सुटणेही अत्यंत कठीण होऊन बसले आहेत हे नेहमी ओळखले होते. म्हणूनच पंचवार्षिक योजनांमधून या समस्यांची उकल करून प्रकाश टाकण्याचे अत्यंत महनीय कार्य नेहमी केले आणि त्यातूनच पुढे आदिवासी उपयोजना जन्मास आली.

आदिवासी समाज पारंपरिक रुढी, अंधश्रद्धा व दारिद्र्याने ग्रसलेला असून आर्थिकदृष्ट्या शोषण झालेला आणि शैक्षणिक व सामाजिकदृष्ट्या मागासलेला आहे. निसर्गावर प्रेम करणारा, दयाखोऱ्यात वावरणारा आदिवासी अज्ञान व गरिबीमुळे शिक्षणापासून वंचित राहिला आहे. शिक्षण हेच त्यांच्या सर्वांगीण विकासाचे मूलभूत साधन आहे वा शिक्षणातूनच जीवनाचा विकास होतो. याशिवाय जगातील इतर देशांचा विचार करता भारतामध्ये आदिवासींची संख्या अधिक असल्याने पंडित नेहमी त्यांच्या विकासाकडे अधिक लक्ष दिले.

आज अशी परिस्थिती दिसते आहे की, जे समाज स्वातंत्र्यपूर्व काळात मागासलेले होते त्यांच्यामध्ये सामाजिक प्रगती घडवून आणण्यास मुख्यतः शिक्षणाचा प्रसारच कारणीभूत झाला आहे हे निर्विवाद सत्य आहे. आदिवासी बांधवांचा विकास करीत असताना पंडित नेहमी

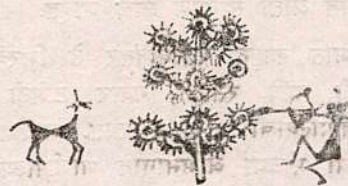
त्यांच्या धार्मिक, सांस्कृतिक तत्त्वांना कुठेही धक्का लागू दिला नाही आणि म्हणूनच नेहमीच्या आदिवासी जमातींना शिक्षण देण्याच्या घोरणात्मक प्रणालीचा आदर्श विचार भारतीय जनतेला सदैव मार्गदर्शक होत राहिला आहे.

मातृभाषेतून शिक्षण न मिळाल्यास मुलांच्या शिक्षणात मोठ्या अडचणी निर्माण होतात. मातृभाषेतून दिले जाणारे शिक्षण हे शिक्षणशास्त्रदृष्ट्या आवश्यक ठरते.

मानवी मनाचे सरकारी अधिकारी नेहमी हवे होते.

आदिवासी भागात काम करणारे अधिकारी हे अत्यंत चांगल्या संस्काराचे व चारित्र्याचे असावेत असे ते नेहमी म्हणत व आजही अशा अधिकाऱ्यांची उणीव मोठ्या प्रमाणात भासते हे सूर्य प्रकाशाइतके स्वच्छ आहे. एवढ्या भरीव योजना व एवढ्या प्रचंड पैसा आदिवासी भागात राबवूनही पूर्णपणे फलित आजही प्राप्त झालेले दिसत नाही. यासाठी नेहमी अभिप्रेत असलेले मानवी मनाचे सरकारी अधिकारी हवे ते आणि म्हणूनच नेहमी सरकारी अधिकाऱ्यांच्या बाबतीत असे उद्गार काढले आहेत.

यावरून आदरणीय पंडितजी आदिवासी जमातींच्या विकासाविषयी सदैव प्रयत्नशील असल्याचे निदर्शनास येते.

फलोत्पादनाव्दारे आदिवासींचा आर्थिक विकास

डॉ. जयंत पाटील,
ग्रामीण पुनर्रचना संस्था,
बोर्डो (जि. ठाणे).

भारताचे माजी पंतप्रधान पंडित जवाहर-लाल नेहरू यांनी आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाविषयी सखोल चिंतन केले होते. आदिवासींच्या सांस्कृतिक परंपरा कायम ठेवून त्यांचा आर्थिक विकास झाला पाहिजे अशी पंडितजींची धारणा होती. आदिवासींचा आर्थिक विकास जर आपणास भक्कम पायावर उभा करावयाचा असेल तर आपणांस त्यासाठी वृक्ष शेतीची जोड द्यावी लागेल. व या वृक्ष शेतीत फळे देणारी झाडे अंतर्भूत करावी लागतील.

महाराष्ट्रातील ठाणे, रायगड, नाशिक, धुळे, जळगाव, अहमदनगर, अमरावती, यवतमाळ, चंद्रपूर व गडचिरोली या जिल्ह्यातील आदिवासींची लोकसंख्या सुमारे चाळीस लाख आहे. शेती हे आदिवासींच्या उपजीविकेचे प्रमुख साधन आहे. परंतु ही शेती पावसावर अवलंबित असल्यामुळे त्यांना आपल्या शेतीवर फक्त चार ते पाच महिनेच काम असते. राहिलेले सहा ते आठ महिने त्यांना बाहेर मजुरी करावी लागते. ही मजुरी प्रामुख्याने वनविभागात उपलब्ध होते. तेथे झाडे कापणे, लाकुडतोड, लाकडांची वाहतूक ही कामे दिली जातात. शासनाची रोजगार हमी योजना सुरू झाल्यापासून त्यांना रस्ते व दळणवळण, तलाव, कालवे, मृदसंधारण, झाडांची लागवड ह्या कार्यक्रमांतून मोजून उपलब्ध होत असते. काही आदिवासींना आजूबाजूच्या मोठ्या शेतकऱ्यांकडे पिकांची रोपणी, कापणी वा मशागतीद्वारा काही काळ रोजगार उपलब्ध होतो. ठाणे-नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासींना ऑक्टोबर व नोव्हेंबर महिन्यात गवत कापणीचा रोजगार मिळू शकतो. हे गवत

मुंबईतील आरे कॉलनी व इतर दुभत्या गुरांना पाठविले जाते. जे आदिवासी मजुरी करण्यास बाहेर जातात त्यांच्या शेतीची कामे वेळेवर होऊ शकत नाहीत. साहजिकच त्यांचे धान्य पिकाचे उत्पादन त्यामुळे कमी येते. जे धान्य त्यांच्या शेतीत पिकते ते वर्षभर त्यांना पुरे शकत नाही. वर्षातून काही महिने त्यांना पेज किंवा आंबील यावर आपला चरिता चालवावा लागतो.

आदिवासींना शेतीत जर स्थैर्य प्राप्त करून घ्यावयाचे असेल तर त्यांच्या धान्याच्या शेतीला फळझाडांची जोड दिली पाहिजे. ठाणे जिल्ह्यातील बोर्डो-कोसबाड परिसरातील आदिवासी शेतकऱ्यांनी धान्य, फळझाडे व भाजीपाला अशी मिश्रपिक पद्धती अवलंबिल्यामुळे त्यांना आर्थिक स्थैर्य प्राप्त झाले आहे.

ह्या शेतकऱ्यांनी सुरवातीस लहान सहान विहिरी खणल्या व त्यावर दोन ते तीन अश्वशक्तीचे विद्युत पंप बसविले आहेत. विहिरीच्या पाण्यामुळे सर्वात मोठा फायदा जर कोणता झाला असेल तर त्यांचे भाताचे पीक शाश्वत झाले. पूर्वी एक-दोन पावसाच्या अभावी त्यांचे भातपीक हातचे जाई. परंतु आता तो धोका राहिला नाही. शाश्वत पाण्यामुळे त्यांनी अधिक उत्पादन देणाऱ्या ज्व्या, रतना ह्या भाताच्या जातीची लागवड चालविली आहे. ते अन्नात आता स्वयंपूर्ण झाले आहेत.

भात कापून घेतल्यानंतर ते मिरच्या, वांगी, कांदे, रताळी, गवार, टोमॅटो ही भाजीपाल्याची पीके लावतात. आदिवासी स्त्रिया मोठ्या अभिमानाने भाजीपाल्याची टोपली डोक्यावर ठेवून हा भाजीपाला

स्थानिक बाजारात विक्रीस घेऊन जातात त्यांच्या विक्रीतून त्यांना रोज १५ ते २० रुपये मिळतात. अशा तऱ्हेने त्यांना रोज पैसा उपलब्ध होतो. त्यातून त्या धान्य, तेल, कडधान्ये व इतर किराणा माल विकत घेतात.

आदिवासींकडे भातशेतीव्यतिरिक्त गवत अगर वरकस जमीन असते. त्या जमिनीवर त्यांनी चिकू व नारळी ह्या दोन फळझाडांची लागवड केली आहे. ही दोन्ही फळझाडे वर्षभर फळे देणारी आहेत. चिकूची फळे मुंबईच्या क्राफ्ट मार्केटमध्ये विक्रीसाठी पाठविली जातात त्यांच्या वाहतुकीसाठी ट्रकची ही व्यवस्था झाली आहे. या दोन फळझाडांमुळे त्यांच्या शेतीत वर्षभर उत्पन्न मिळते व त्यामुळे स्थैर्य प्राप्त होते.

ह्या आदिवासींनी कुंपणाच्या बाजूला आंब्याची लागवड केली आहे. त्यासाठी प्रथम त्यांनी आंब्याच्या कोया लावल्या. आंब्याची रोपे चार वर्षांची झाल्यानंतर त्यावर त्यांनी खुंटी कलमे केली. अशा तऱ्हेने स्थानिक आंब्याचे त्यांनी हापूस जातीच्या आंब्यात रूपांतर केले आहे. काही आदिवासी तर वर्षाला ३ ते ४ हजार रुपयांचे आंबे विकतात. ह्यावरून आंबे हे उत्पन्नाच्या दृष्टीने केवढे महत्वाचे पीक आहे हे लक्षात येतील.

आदिवासींनी आपल्या भातशेतीला फलोद्यानाची जोड दिल्यामुळे त्यांच्या आहारात मोठीच सुधारणा झाली आहे. पूर्वी त्यांच्या आहारात फक्त भात असे परंतु आता त्यात भाज्या व फळे ह्यांचा समावेश असतो. त्यामुळे जीवनसत्वे व खनिजे उपलब्ध होतात. साहजिकच निकस आहाराची समस्या दूर करण्यास फलोद्यान हे अत्यंत प्रभावी साधन ठरले आहे.

आदिवासी हे डोंगरकपारीत रहात-
असल्यामुळे त्यांची जमीन चढउताराची
असते. अशी जमीन फळझाडांच्या लागवडीस
योग्य असते. विशेषतः आंब्याचे पीकचे
डोंगराळ जमिनीत अधिक चांगले होते.
त्यासाठी प्रत्येक आदिवासींच्या शेतावर
स्थानिक जातीच्या आंब्याच्या कोया
पावसाळ्याच्या सुरवातीस लावल्या. त्या-
पासून जी रोपे होतील ती तीन ते चार
वर्षांची झाली म्हणजे त्यावर हापूस
आंब्याच्या खुंट्या माराव्या. विदर्भातील

आदिवासी भागात दशेरी, चौसा, लंगडा
ह्या जातीच्या आंब्याच्या खुंट्या माराव्या.
त्यामुळे स्थानिक आंब्याचे कलमी आंब्यात
रुपांतर होतील व आदिवासींना उत्पन्नाचे
ते मोठे साधन होतील. आदिवासी उपाय-
योजनेत आंब्याच्या कोयांची लागवड,
खुंटीकलम ह्या कार्यक्रमांना अग्रक्रम देण्यात
आला पाहिजे.

ज्या भागात भूगर्भात पाण्याचा साठा
असेल तेथे विहीरी किंवा कुपनलीका
करून त्यावर पंप बसविण्याचा कार्यक्रम

हाती घेतला जावा. ह्या विहीरींच्या
पाण्याचा उपयोग फळझाडे व भाजीपाला
लागवडीसाठी केला जावा. स्थानिक हवा-
मानाप्रमाणे ह्या पाण्यावर चिकू, नारळ,
पेरू, डाळींब, द्राक्षे, संतरी, कागदी लिंबू
व मोसंबी ही फळझाडे लावता येतील.

फळझाडांच्या लागवडीमुळे आदिवासी
शेतकऱ्यांना त्यांच्या जमिनीवर वर्षभर
स्वयंरोजगार निर्माण होतील व त्यातून
त्यांना अन्न आहारांत स्वावलंबी होऊन
स्वाभीमानाचे जीवन जगता येतील.

पंडित जवाहरलाल नेहरूंची आदिवासी विकासाची धोरणप्रणाली व आजचा आदिवासी विकास-चर्चासत्रातील विचारांचा गोषवारा

१ : श्री. ए. डी. वसावे :

उद्घाटनपर भाषणात श्री. वसावे यांनी सांगितले की, एकूण आदिवासींच्या संदर्भात पंडितजींचा कल होता की, आदिवासींची जी संस्कृती आहे, जगण्याची जी पद्धत आहे, ती आहे तशीच ठेवावी. परंतु आदिवासींची संस्कृती म्हणजे नेमके काय ? याबाबत प्रथम विचार व्हायला हवा. आदिवासींच्या संस्कृतीबाबत स्पष्टीकरण देताना त्यांनी आदिवासींचे लग्नसंबंध, वालीरिती इत्यादि बाबत वर्णन केले. त्यांनी सांगितले की, आदिवासींमध्ये लग्न पार पाडण्यासाठी फारशा अडचणी येत नाहीत. आदिवासी माणूस इतर समाजापेक्षा किती प्रगत आहे यांचे वर्णन करताना त्यांनी आदिवासी स्त्रीचे उदाहरण दिले. ते म्हणाले की, आदिवासी समाजात आदिवासी स्त्रियांची खरेदी केली जात नाही. मुलाला मुलीची मागणी करावी लागते. थोडक्यात आदिवासींमध्ये हुंडा-पद्धती नाही. विशेष म्हणजे प्रगत म्हणून समजल्या जाणाऱ्या समाजात हुंडा पद्धत मोठ्या प्रमाणात चालू आहे. आदिवासींमध्ये स्त्रियांना विशेष मान देण्यात येतो. त्या उलट इतर समाजामध्ये किंवा सुधारलेल्या समाजात सरसपणे हुंडा घेऊनही स्त्रियांची पिळवणूक केली जाते. आता यापैकी मागासलेले कोण ? याचा विचार करावा. म्हणून नेहरूंनी सांगितले की, या लोकांची संस्कृती तुम्ही बदलू नका. त्यांना आहे या संस्कृतीत राहू द्या. कदाचित नेहरूंना आदिवासींचा विकास घडविताना हीच संस्कृती जपली पाहिजे असे वाटले असावे.

आदिवासी समाजात काम करत असलेल्या अधिकारी/कर्मचारी वर्गाबाबत बोलताना श्री. वसावे म्हणाले की, आदिवासींमध्ये काम करायचे असेल, त्यांचा खऱ्या अर्थाने विकास घडवून आणायचा

असेल तर आदिवासींशी एकरूप होऊन व त्यांच्याशी सुसंवाद साधून, शिवाय त्यांची भाषा अवगत करून त्यांच्यामध्ये राहायला पाहिजे तरच ते कार्यकर्त्यांच्या अधिक जवळ येतील व आपल्या अडचणी सांगतील. कार्यकर्ते केवळ समाज सुधारणांचा देखावा करून शहरी वातावरणात राहून आदिवासींचा विकास करायला निघाले तर त्यांना आदिवासींचा खऱ्या अर्थाने विकास करता येणार नाही. आदिवासींशी सुसंवाद साधल्याखेरीज ते मनमोकळेपणाने सांगणार नाहीत. तुमचे सुधारणावादी विचार मांडायचे असतील तर त्यांच्या बोलीभाषेतून मांडावे लागतील. नाहीतर तुमचे विचार कितीही उच्च असले तरी त्यांचा आदिवासींना काहीही उपयोग होणार नाही.

आदिवासींची प्रगती घडवून आणताना, फार वेगाने प्रगती घडवून आणणे इष्ट होणार नाही. कारण प्रगतीचा/विकासाचा वेग आदिवासींना त्यांच्या क्षमतेमुळे पेलवणार नाही वेगाने प्रगती घडवून आणताना धोरणाने चुका राहण्याचीही शक्यता आहे.

आदिवासींच्या शिक्षणाबाबत श्री. वसावे यांनी साक्षरतेचा वेग वाढला म्हणजे आदिवासी माणूस ज्ञानी होतो काय ? असा प्रश्न उपस्थित केला व पुढे सांगितले की, सध्याच्या शिक्षणाच्या आदिवासींच्या कुटुंबाला, गावाला, समाजाला काही मदत होत काय ? या शिक्षणामुळे फार तर लिहिता वाचता येण्याची प्रक्रिया सुरू होऊ शकेल. प्रत्यक्षात मात्र विचार करण्याची प्रक्रिया सुरू झालेली नाही. अद्यापही शिक्षणामुळे हवा तसा जगण्याचा मंत्र आदिवासी विद्यार्थ्यांना मिळालेला नाही.

आदिवासींचा विकास करताना सर्व आदिवासी भागात एकसारखी परिस्थिती नसल्यामुळे सगळीकडे सारखेच धोरण राबविणे योग्य नाही असे सांगून त्यांनी असे स्पष्ट केले की, राजूर विभागातील आदिवासींचे जे प्रश्न असतील, तेच प्रश्न नागपूर, चंद्रपूर किंवा विदर्भातील आदिवासींचे प्रश्न असतीलच असे नाही किंवा नागपूर वा विदर्भातील आदिवासींचे प्रश्न आहेत ते ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासींचे प्रश्न असतीलच असे नाही. थोडक्यात निरनिराळ्या आदिवासी विभागात निरनिराळ्या समस्या आहेत. उदा. ठाणे जिल्ह्यातील वेढबिगारीचा प्रश्न हा महाराष्ट्रातील सर्व आदिवासी उपयोजनेतील नाही. यासाठी निरनिराळ्या विभागातील प्रश्नाप्रमाणे धोरण असणे आवश्यक आहे. त्यातल्या कॉमन पॅक्टरचा विचार करून विकास घडवून आणण्याबाबतचे धोरण आखले पाहिजे. जर अशा स्वरूपाची भूमिका मांडली तर संघर्षास सुरुवात होते.

आश्रमशाळेच्या शिक्षणासंबंधी श्री. वसावे यांनी सांगितले की, यापुढे आश्रमशाळांची संख्या वाढविणे योग्य होणार नाही. कारण निष्ठेने काम करणारे शिक्षक मिळत नाहीत व जे मिळतात ते चांगले शिक्षण देऊ शकत नाहीत.

२ : श्री. प्र. द. पुराणिक

श्री. प्र. द. पुराणिक म्हणाले "पंडितजींनी सांगितले आहे की, आदिवासींची मूळ संस्कृती जपली पाहिजे आणि संस्कृती जपली पाहिजे म्हणजे नेमके काय जपले पाहिजे ? यावर आपण प्रथम विचार करू. पहिली गोष्ट म्हणजे आदिवासींच्या संस्कृतीत प्रामाणिकपणा, सचोटी हे इतरत्र दुर्मिळ असलेले गुण आपण पाहतो, ते

जपले पाहिजेत. ते गुण अद्यापही प्रामुख्याने आदिवासींमध्येच अधिक प्रमाणात दिसतात. भ्रष्ट जगात हा प्रामाणिकपणा आपण हरवून बसलो आहोत. भ्रष्टाचार, दुराचार, अनाचार, स्वैराचार आदिवासींमध्ये नाही आदिवासी प्रामाणिक आहे, ते चोरून खात नाहीत. अफिकेत आदिवासींनी हत्ती मारला तर त्याची समवाटणी केली जाते. थोडक्यात आदिवासींची संस्कृती जपली पाहिजे म्हणजे आदिवासींनी जतन केलेली मूल्ये आपण जपली पाहिजेत. आदिवासींच्या प्रामाणिक मूल्याचा अधिकार जपला पाहिजे. खरे सांगताना बाहेरील जगातील लोक धाबरीतात. परंतु आदिवासींच्या मनात, आत एक व बाहेर एक असे नसते, ते स्पष्टपणे सांगू शकतात. त्यांचा हा स्पष्टवक्तेपणा, साहस हे गुण जोपासण्याची आवश्यकता आहे. दुसऱ्यांना फसवून जगणे व खाणे आदिवासींना जमत नाही. हे चित्र आदिवासी जमातीत दिसते आणि आदिवासींमधील ही मूल्ये जपणे हेच पंडितजींना अभिप्रेत होते.

आदिवासींमध्ये जीवन जगण्यासाठी शिकारी सारखे कौशल्य आहे. हे कौशल्य आदिवासींनी दाखविले तर ऑलिंपिकमधील सुवर्ण पदके ते मिळवू शकतील. अशा पार्श्वभूमीवर आदिवासींमध्ये बळजबरीने अनावश्यक सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणे थोडकूक होईल. आदिवासींमध्ये अस्वच्छता असेल, परंतु त्यांच्या आजूबाजूच्या परिस्थितीमुळे ही अस्वच्छता निर्माण झालेली आहे. जर त्याला त्यांच्या गरजेइतका पाणीपुरवठा होऊ शकत नाही तर तो कसा स्वच्छ राहणार? प्राप्त परिस्थितीत जसे जीवन आहे, तसेच त्याला जगावे लागते. स्वच्छतेबाबत विकास घडवितांना त्याला आवश्यक तेवढे पाणी पुरविले पाहिजे. एवढेच नव्हे तर, आदिवासींमध्ये विज्ञानाची ओळख करून दिली पाहिजे. आधुनिक विज्ञानाच्या सहाय्याने आदिवासींमध्ये असणारे आजार, मृत्यू यांचे प्रमाण कमी केले पाहिजे. शासनाने दारूबंदी संबंधीचे दुटप्पी धोरण नष्ट

केले पाहिजे. सरकार एकीकडे दारूबंदी बाबत धोरण आखते तर दुसरीकडे दारू विक्रीस परवाने देते. दारूबंदीसंबंधी सरकारचे एक निश्चित धोरण असेल पाहिजे.

श्री. पुराणिक म्हणाले की, "मी आदिवासी तरुणांना व्याख्यान देताना त्यांच्या चिंतनाला अधिक वाव देतो. थोडक्यात आदिवासींमध्ये गुणात्मक शैक्षणिक विकास झाला पाहिजे आणि त्यासाठी चिंतनाला अधिक वाव दिला पाहिजे. कारण शिक्षणापेक्षा चिंतन एक अधिक महत्वाचे असते. प्रत्येक समाजात एक-एक संत होऊन गेले. उदा. संत एकनाथ, संत ज्ञानेश्वर संत सावतामाळी, संत गोरा कुंभार, संत तुकाराम वगैरे यांनी वेदांचा अभ्यास चिंतनानुनच केला. आदिवासींना चांगले शिक्षण द्यावयाचे असेल तर, शिक्षण पद्धतीतील दोष घालवावे लागतील तरच खऱ्या अर्थाने आदिवासी शिक्षित झाला असे म्हणता येईल.

३ : प्रा. जे. डी. पाटील :

आदिवासींच्या विकासाबाबतचे पंडित नेहरूंचे धोरण सांगताना प्राचार्य श्री. जे. डी. पाटील म्हणाले की, अनेकांनी आदिवासींमध्ये समरस झालेले नेहरू पाहिले असतील. एकदा नेहंरूंना कोणीतरी विचारले की, आपण पंचतारांकित हॉटेलमध्ये राहता तसेच आदिवासींमध्येही राहता, यापैकी तुम्हाला कोठे अधिक रहायला आवडते? यावर नेहंरूंनी पटकन सांगितले की, पंचतारांकित हॉटेलपेक्षा मला आदिवासींच्या स्वच्छंदी जीवनात समरस होणे अधिक आवडते. इतर समाजापेक्षा आदिवासी संस्कृती अधिक सुसंस्कृत आहे. कारण हुंडाबळीसारखे एकही आज प्रकरण आदिवासींमध्ये घडत नाही. यातून अधिक सुसंस्कृतपणाचे चांगले लक्षण कोणते असेल.

स्वातंत्र्य संग्रामात इतर समाजाबरोबर अनेक आदिवासी वीर पुरुषांनीही भाग घेतला पण कोणत्याही आदिवासींनी स्वातंत्र्यसैनिक म्हणून पेशान किंवा इतर लाभ मिळण्यासाठी प्रयत्न केला नाही. त्याउलट

इतर समाजातील लोक स्वातंत्र्यासाठी थोडेसे प्रयत्न केले तरी त्यांचा अधिक प्रचार करून किंवा काही केले नसताना-मुद्धा खोटी प्रमाणपत्रे घेऊन स्वातंत्र्य सैनिक म्हणून पेशान घेत आहेत. यावरून कोण मागासलेला याचा विचार आपण केला पाहिजे. आदिवासींमधील सुसंस्कृतपणाचे दुसरे उदाहरण म्हणून श्री. पाटील यांनी दिवाळीचे उदाहरण दिले. त्यांनी सांगितले की, सर्वसामान्य माणसाची दिवाळी ही कॅलेंडरमधील तारखाप्रमाणे होते, परंतु आदिवासी मधील दिवाळी ही वेगळ्या पद्धतीने साजरी केली जाते. त्यांची दिवाळी ही वेगवेगळ्या तिथीला व तारखांना होते. म्हणजे जर कोणाला अडचणी नसतील किंवा कोणावर संकटे नसतील, उदा. कोणाचा मृत्यू, आजार, आर्थिक अडचणी अशा काही घटना नसतील तर त्यांची दिवाळी साजरी होते आणि या सर्व गोष्टी नेहंरूंच्या आवडत्या असतील म्हणून त्यांनी त्यांची मूळ संस्कृती बदलू नका असा आग्रह धरला असावा. स्वातंत्र्य दिनाच्या संचलनाच्या दिवशी आदिवासींमधील जनजीवन संपूर्ण राष्ट्राला दाखविले जाते. यावरून आदिवासींना राष्ट्रीय प्रवाहात सामावून घेण्याचे प्रयत्न नेहंरूंनी केले होते हे दिसून येते व त्यात नेहंरूंचे आदिवासींवरील उत्कट प्रेमही दिसून येते.

४ : श्री. रा. वि. पाटणकर

आदिवासी विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणारे राजूर विभागातील एक समाजसेवक, श्री. पाटणकर असे म्हणाले की, आदिवासींचा विकास करताना त्यांना नेमकी कसली गरज आहे, हे तपासून मगच विकासाबाबत धोरण ठरविले पाहिजे. आदिवासी विकासासंबंधीचे धोरण केवळ दिल्ली किंवा मुंबईला बसून ठरविणे व तेथूनच राबविणे चुकीचे आहे. आदिवासींचे नेमके प्रश्न कोणते हे जाणून घेण्यासाठी प्रत्यक्ष त्या भागाची कसून पाहणी करून लोकांच्या अडचणी समजावून घेऊन योजना आखल्या पाहिजेत.

आदिवासी विभागात काम करताना नियो-
जनाची पुनर्रचना करणे आवश्यक आहे.
तसेच शासकीय घोरण कितीही चांगली
असली, पण जर ते राबविणारे अधिकारी
कार्यक्षम, प्रामाणिक, उत्साही नसतील
तर, आदिवासींचा खऱ्या अर्थाने विकास
काय होणार? असे अप्रामाणिक अधिकारी
आदिवासी विभागात शिरले तर आदि-
वासींच्या मूळ संस्कृती पार बदलण्याची
शक्यता आहे. आदिवासीत त्यामुळे खोटे-
पणा वाढू लागला आहे. आदिवासींच्या
शिक्षणासंबंधी बोलताना ते म्हणाले की,
पहिली दुसरीच्या पुस्तकात गणिताची उदा-
हरणे देताना आदिवासींच्या परिस्थिती-
नुसार जर उदाहरणे दिली तर ती पटकन
न्याला समजतील व इतर गोष्टींवर विचार
करण्यापेक्षा तो अधिक विचार उदाहरणा-
तील गणितावरच करील व खऱ्या अर्थाने
शिक्षण होईल पण तसे घडत नाही.
आदिवासींच्या शिक्षणाचा प्रश्न खऱ्या-
अर्थाने दारिद्र्याचा प्रश्न आहे. आदिवासींच्या
विकास योजनाचा पुनर्विचार केला
पाहिजे.

५ : डॉ. बी. डी. टिळक :

आदिवासींच्या विकासाबाबतचे घोरण
कसे असावे, याबाबत बोलताना
डॉ. टिळक यांनी सांगितले की आदिवासी
काय किंवा इतर समाजाचा विकास
करताना विकासासाठी विज्ञानाची कास
घरणे आवश्यक आहे. आदिवासींच्या आरोग्या-
ला अपायकारक असणारा धूर हा कमी
करण्यासाठी शासनाने धूरविरहित चुली
घेण्यास उत्तेजन दिले आहे. अशा प्रकारे
विज्ञानाचा पुरेपूर वापर हा आदिवासी
विकास करताना करावा. विज्ञानामुळे आदि-
वासी विकासाला निश्चित अशी दिशा
मिळते.

६ : श्रीमती लिनू दिक्षित :

श्रीमती लिनू दिक्षित म्हणाल्या की,
आदिवासींना आहे तसे राहू द्या, असे
म्हणणे चुकीचे आहे. चांगल्या गोष्टी
जरूर राहू द्याव्यात परंतु त्यांच्यातील

अंधश्रद्धा, गरिबी, अज्ञान ह्या सर्व गोष्टीं-
चाही विचार केला पाहिजे. त्यांनी सांगितले
की, नेहंरूंनी आदिवासीबाबत ओपन
डोअर पॉलिसीचा उपयोग करून घोरण
आखले. नेहंरूंनी आदिवासींबाबत जे ३०/३५
वर्षांपूर्वी घोरण आखले होते, त्याचा
विचार आज आंतरराष्ट्रीय पातळीवर केला
जात आहे. आदिवासींचा विकास काय
करायचा हे आपण ठरविणे चुकीचे आहे.
आदिवासींचा विकास करायचा हे त्यांचे
त्यांना ठरवू द्या. नेहंरूंच्या विचारांची
प्रामाणिकपणे अंमलबजावणी झाली, तर
आदिवासींचा पुष्कळ विकास होईल. परंतु
दुर्दैवाने त्यांच्या विचारांची अंमलबजावणी
प्रत्यक्षात होत नाही. आदिवासींवरील अन्याय,
अत्याचार हा कसा कमी करता येईल
यासंबंधी स्वयंसेवा संस्थांनी पाहिले पाहिजे.

दुसरे सत्र

७ : श्री. राजाभाऊ राजगडकर :

यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी भागा-
तील पत्रकार व आदिवासी साहित्यिक
श्री. राजाभाऊ राजगडकर यांनी सांगितले
की, आदिवासी विकास हा जलद गतीने
घडवून आणला पाहिजे. तो विकासाचा
वेग झेपेल किंवा नाही हे आदिवासी
पाहून घेतील. आदिवासी ही संग्रहालयातील
एक वस्तू नाही. केवळ मानववंशशास्त्राचा
अभ्यास करण्यासाठी आदिवासींना आहे
या परिस्थितीत ठेवणे आदिवासींवर घोर
अन्याय करण्यासारखे आहे. “आदिवासींना
शिक्षण मिळाले की, ते आपल्या समाजाला
पारखे होतात, कुटुंबाला दुरावतात, त्यांच्यात
हा परिणाम शिक्षणामुळे होतो”, असा
विचार करून आदिवासींना शिक्षणापासून
वंचित ठेवणे म्हणजे त्यांना त्यांच्या मूलभूत
नैसर्गिक हक्कापासून वंचित ठेवणे
आहे. १०० आदिवासी मुले अशा शिक्षणा-
मुळे पारखी झाली तरी १०० पैकी फक्त
दोन चार विद्यार्थी चांगले, योग्य प्रकारचे
शिक्षण घेऊन आदिवासी समाजाचा विकास
घडवून आणू शकतील. अशीच मंडळी
संपूर्ण समाजाचा, देशाचा, राष्ट्राचा विकास

घडवून आणू शकतात. मग केवळ १००
जण शिक्षित होऊन पारखे झाले तर
त्याचा विचार करणे ही अनावश्यक
गोष्ट आहे. आदिवासीला त्यांचे शिक्षण
तीन स्तरावर दिले पाहिजे. प्रथम त्याची
मातृभाषा, प्रादेशिक भाषा व इंग्रजी
भाषा अशा तीन स्तरावर दिले पाहिजे.
शासकीय भाषा आदिवासींना शिकविणे
ही गरजेची बाब आहे. आदिवासी संस्कृती
किंवा कुठलीही संस्कृती ही स्थायी नसते.
तेव्हा चांगल्या गोष्टी रुजवा व वाईट
गोष्टी आदिवासींमधील घालवून द्या. पण
आदिवासीला आहे तसा ठेवू नका. बदलत्या
जगाबरोबर त्यालाही बदलण्याची संधी द्या.

८ : श्रीमती छायाताई सुरतवंती

आदिवासीला कधी कधी चोरी करण्याला
प्रवृत्त केले जाते पण त्याला चोरी करण्याला
प्रवृत्त करणारे लोक मात्र सज्जनाच्या
बुरखाखाली बाजूला राहतात. आदिवासी
माणूस चोर समजला जातो. आदिवासींना
बदनाम करणारी ही विकृती बंद पाडली
पाहिजे.

घुळे जिल्ह्यातील शहरी आदिवासींची
आश्रमशाळेत प्रवेश मिळविण्यासाठी जी
कुचंबणा होत आहे त्याकडे शासनाने
आपले लक्ष केंद्रित केले पाहिजे असा
विचार त्यांनी मांडला. आदिवासींमधील
खालचा थर, दुबळा थर यांना प्रथम प्राधान्य
दिले नाही तर पुन्हा दुर्बलांमध्ये त्याय
प्रस्थापित होणार नाही.

९ : श्री. चानूलाल राठवा

आदिवासींच्या गरजेला अनुरूप, क्षमतेला
अनुरूप असा त्यांचा विकास झाला पाहिजे.
कार्यकर्त्यांनी त्यांचा विश्वास संपादन करून
त्यांच्यात एकरूप होऊन त्यांचा विकास
करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

१० : श्री. भुजंग मेश्राम

आदिवासी बांधवांना जागृत होऊन
पंडित जवाहरलाल नेहंरूंच्या घोरणाचा
पुरेपूर फायदा करून घेतला पाहिजे

आदिवासींनी प्रसंगाला अनुसरून वागायला शिकले पाहिजे. आजच्या काळात वेगवेगळ्या धर्मांचा परिणाम त्यांच्यावर झालेला आहे. त्यामुळे त्यांच्या संस्कृतीचे उदात्तीकरण करून पुन्हा त्यांना मूळ ठिकाणी नेणे यामध्ये एक प्रकारचा धोकाच संभवतो. आदिवासींमध्ये कार्य करत असताना त्यांच्याशी सुसंवाद साधला पाहिजे त्यांच्याशी एकरूप झाले पाहिजे. आदिवासींमध्ये राजकीय जाणीव जोपर्यंत निर्माण होत नाही तोपर्यंत नेहऱ्यांच्या आदिवासी घोरणांना कोणताही अर्थ उरत नाही. आदिवासींची संस्कृती अशी वेगळी नाही. सारे प्रदूषण झालेले आहे. प्रतिमात्मक पद्धतीने आदिवासींना मुख्य प्रवाहात आणले पाहिजे. आदिवासी व वेगवेगळ्या थरात विसंवाद आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांनी आदिवासींचा विकास होईल तो म्हणजे "माझा समाज मला शासनकर्ता करावयाचा आहे. केवळ शासनात समाविष्ट करावयाचा नाही."

११ : श्रीमती नलिनी इळपाते

आदिवासी संस्कृतीमध्ये दारू पिण्याला महत्त्व दिले जाते. परंतु आदिवासी दारू का पितो याचा विचार कधी केला जात नाही. आदिवासी लोकांना फार कष्टाची कामे करावी लागत असल्यामुळे थकवा घालविण्यासाठी तो दारू पीत असतो. आदिवासी दारू उघड्यावर पीत असल्यामुळे ते दिसून येते. परंतु इतर समाजातील लोक दारू उघड्यावर पीत नसल्यामुळे त्याचे दारू पिणे दिसून येत नाही.

१२ : बाबू सोनवणे

"जो शिकला तो हुकला" असे म्हणणे चुकीचे आहे असे सांगून श्री. सोनावणे पुढे म्हणाले की, शिक्षणानेच आदिवासी समाज पुढे येत आहे. आदिवासी स्त्रीला झिजून झिजून संसार करणे मान्य नसते. काही मतभेद निर्माण झाल्यास आदिवासी स्त्री ताबडतोब आपल्या नवऱ्यापासून अलिप्त होऊन दुसऱ्याशी लग्न करावयास तयार असते. आदिवासींमध्ये मानापानाला महत्त्व

दिले जात नाही. आदिवासींच्या कलेचे योग्य मूल्यमापन केले जात नाही. त्यांना स्वातंत्र्य नाही. आदिवासी हिंदू संस्कृती यांचा काहीही संबंध नाही. आदिवासींना हिंदू बनविणे थांबविले पाहिजे. आदिवासी विकासाचे नेतृत्व आदिवासींच्या हातात नाही. त्यामुळे आदिवासींच्या विकासाबाबत घेतलेले निर्णय बिगर आदिवासींकडून घेतले जातात हे योग्य नाही. त्यामुळे आदिवासींचा विकास थांबला आहे.

१३ : श्री. दादाराव मडावी

आदिवासी समाजामध्ये महिला कुटुंब प्रमुख असते, त्यामुळे विकासाचा केंद्रबिंदू महिला असली पाहिजे. आदिवासी समाजाला वर आणावयाचे असेल तर आदिवासी समाजाला शासनामध्ये सामावून घेण्याची गरज आहे. आदिवासींची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न केला गेला पाहिजे. औद्योगिकरणातून आदिवासी विकास साधला पाहिजे. आजच्या काळात श्रमप्रतिष्ठा जाणणारा कोणता समाज असेल तर तो आदिवासी समाज आहे.

१४ : श्री. यशवंत गायकवाड

"शासन, समाज आणि संस्कृती" या तिन्ही स्तरावर पुढे जाऊन आदिवासींचा विकास साधावयास हवा. नव्या विचारसरणीची परस्पर देवाण-घेवाण केली गेली पाहिजे. सामाजिक परिवर्तनाबरोबर सांस्कृतिक परिवर्तन झाले पाहिजे.

१५ : डॉ. गोविंद गारे

आदिवासी समाजात बदल करण्याची प्रक्रिया पंडित नेहऱ्यांच्या पंचशील तत्वात आपण अभिप्रेत धरलेली आहे. हे तत्व तपासण्याची जरूरी आहे. पंडितजींनी मांडलेली पाच तत्वे आदिवासी विकासाचे तत्त्वज्ञान समजावयाची काय? पंडितजींचा काळ म्हणजेच १९५० पासून १९६५ पर्यंतच्या शासकीय घोरणामध्ये नेहऱ्यांच्या पंचसूत्रीचा उगम व त्यांचा वापर कसा झाला हे तपासून पाहिले पाहिजे. पंडितजींचे हे तत्त्वज्ञान असले तरी आदिवासी

विकासांत त्यांचा फारसा वापर झालेला दिसत नाही. याउलट श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या काळात ह्या पंचसूत्रीचा त्यांनी अधिक पाठपुरावा केलेला आहे.

आयसोलेशन थिअरी, ॲसिमिलेशन थिअरी व इंटिग्रेशन थिअरी यावर चर्चा करून डॉ. गारे यांनी आदिवासींच्या विकासासाठी त्यांच्याशी सुसंवाद साधण्याची गरज प्रतिपादन केली. ते म्हणाले की, आदिवासींच्या बोलीभाषेत बोलून त्यांच्याशी जवळीक साधली पाहिजे. तसेच त्यांना चिंतन करायला लावले पाहिजे. स्वतःचा विकास करून घेण्याच्या गरजेचे भान आदिवासींमध्ये निर्माण करून विकासाचे मार्ग शोधण्यासाठी त्यांना प्रवृत्त केले पाहिजे.

आदिवासींचे जमीनविषयक हक्क व जंगलविषयक हक्क अव्याधित राखले पाहिजेत या हक्काबाबत देश पातळीवर आदिवासींबाबतचे घोरण आखली पाहिजे. असे प्रतिपादन केले. देशस्तरीय तत्वात आदिवासीय संरक्षक बाबींचा समावेश मोठ्या प्रमाणात व्हावा असे सांगून त्यांनी प्रतिपादन केले. पंडित नेहऱ्यांच्या पंचतत्वांना मूलभूत तत्वे ठरवून पुढील सर्व पंचवार्षिक योजनेमध्ये या तत्वांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करून घेणे आवश्यक आहे. त्यांनी असेही सांगितले की, पंडित जवाहरलालजींच्या मौलिक विचारांचे पुन्हा एकदा चिंतन होण्याची जरूरी आहे. कारण एकविसाव्या शतकाच्या दिशेने असलेली या समाजाची वाटचाल अंतर्मुख होऊन तपासली पाहिजे आणि त्या समाजातील पुढे येणाऱ्या जनप्रवाहाने या विचारांचे आत्मनिरीक्षण करणे आवश्यक आहे.

१५ श्री. बाबूराव माडावी

श्री. मडावी यांनी आदिवासी हे नांव कशावरून पडले असा प्रश्न उपस्थित करून आपल्या अध्यक्षीय भाषणास सुरवात केली. आदिवासी/ अनुसूचित जमाती या ऐवजी त्यांना "मूळनिवासी" असे म्हणणे

योग्य होईल असे त्यांनी सांगितले. आदिवासींची प्राचीन परंपरा, संस्कृती, चालीरिती, गाणी सर्व टिपले पाहिजे याचे त्यांनी प्रतिपादन केले.

राजकीय कुहेतूमुळे आदिवासींचा योग्य प्रकारे विकास होत नाही म्हणून आदिवासी जागृत होणे आवश्यक आहे. आदिवासी उपयोजना भागात अनेक योजना राबविल्या

जातात आणि या योजनेवर सर्व खर्च आदिवासींसाठी झालेला आहे असे दाखविले जाते. असा खर्च थोडा थोडका नसतो. इतका खर्च होऊनही आदिवासींचे जीवन सुधारले गेले नाही. होणारा खर्च आदिवासी वर दाखविला जातो. आदिवासी विभागात विंगर आदिवासीही येतात आणि आदिवासी योजनांचा फायदाही ते घेतात. पण तो खर्च वेगळा दाखवत नाहीत.

आदिवासींच्या सवलतींची मुदत फक्त १९९० सालापर्यंत आहे व ही मुदत पुढे वाढविण्याचे प्रयत्न करणे जरूरीचे आहे.

हे चर्चासत्र अतिशय उपयुक्त झाले याचे समाधान त्यांनी व्यक्त केले. अशी चर्चासत्रे सातत्याने आयोजित केल्यास आदिवासींचे प्रश्न सुटण्याच्या मार्गांला लागतील असे त्यांनी प्रतिपादन केले.

आदिवासी विकासाबाबत पं. जवाहरलाल नेहरू यांची धोरणप्रणाली

ए. कुत्सेन्कोव,

[डॉक्टर ऑफ सायन्स (इतिहास)

सोविएत विज्ञान प्रबोधिनीच्या

प्राच्यविद्याभ्यास संस्थेतील भारताभ्यास विभाग]

महानतेचे दर्शन दूरवरूनही घडते. रशियन कवी शर्गेई येसेनिन यांचे हे शब्द जवाहरलाल नेहरूंनाही चांगलेच लागू पडतात. आणि त्यांच्या व आमच्या काळातील अंतर जेवढे अधिक, तेवढी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची महती आणि भारत व जग यांच्या दृष्टीने त्यांचे महत्त्व आम्ही अधिक चांगल्या प्रकारे पाहू शकतो.

जवाहरलाल नेहरू हे निःसंशय अद्वितीय व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांच्यापाशी ईश्वर-दत्त आत्मबळ होते आणि ते बळ त्यांच्या बाह्य दर्शनावरून (त्यांचा पेहराव अत्यंत साधा असे व ते अतिशय साधे दिसत) नव्हे, तर त्यांचे आंतरिक शहाणपण व सामर्थ्य आणि त्यांचा अबोल स्वभाव यातून निर्माण झाले होते. त्यांच्या घनिष्ठ परिचयातील सर्वजण आवर्जून सांगतात की, नेहरू, हे स्वभावतः एक गुंतागुंतीचे व्यक्तिमत्त्व होते, अत्यंत विसंगत असे गुण-आदर्शवाद व चातुर्य कल्पनाविलास व चोखंदळवृत्ती-त्यांच्यापाशी होते. आपणास संपूर्ण सत्य समजले आहे असा त्यांनी कधीही दावा केला नाही किंवा लोकांना कधी उपदेश करण्याचा प्रयत्न केला नाही. त्यांचे मन सदासर्व काळ कामात व्यग्र असे आणि म्हणूनच ते जे जे काही बोलले किंवा लिहिले त्याने लोकांना विचार करावयास लावले. जवाहरलाल नेहरू हे निःसंशयपणे प्रकांड पंडित होते. त्यांच्या जीवनाला वेगळे वळण मिळाले नसते व ते राजकारणात उतरले नसते, तर माझी खात्री आहे की, ते एक

असामान्य लेखक किंवा महान् अभिनेते झाले असते.

नेहरू हे सर्वप्रथम एक भारतीय होते. ते भारताच्या भूमीवरच लहानाचे मोठे झाले आणि आपल्या प्राचीन लोकांचे ज्ञान त्यांनी आत्मसात केले. परंतु त्यांना पाश्चिमात्य संस्कृतीचाही परिचय होता. त्यांनी उच्च युरोपिय शिक्षण घेतले होते व पाश्चात्य संस्कृतीच्या यशः सिद्धीचे त्यांना ज्ञान होते व त्या यशः सिद्धींना त्यांनी अत्यंत मोल दिले. कदाचित त्यामुळेच त्यांचे तत्वज्ञान पूर्व आणि पश्चिम अशा दोहोंच्याही सीमा-पार करू शकले व समग्र मानवसमाजाला गवसणी घालू शकले. सध्या मानवसमाज लष्करी व जीवनपरिसरविषयक धोक्याखाली वावरत असताना आणि अन्न व कच्चा माल यांचे राखीव साठे घटत चालले असताना मानवसमाजाचे ऐक्य जगाचा परस्पर मानवसमाजाच्या हितसंबंधावर त्यांची उभारणी करण्याची गरज याबाबतच्या नेहरूंच्या विचाराकडे आपण पुन्हा एकदा वळतो. हे विचार आज अत्यंत प्रसंगोचित आहेत. व्ही. आय. लेनिन यांच्या शांततामय सहअस्तित्वाच्या संकल्पने-बरोबरच हे विचार नव्या राजकीय विचारसरणीच्या मुळाशी आहेत.

नेहरूंच्या विचारांचे वर्णन कसे करावे भांडवलदारी, समाजवादी की सुधारणा-वादी याविषयी पंडितांमध्ये वाद चालतो. माझ्या मते या प्रश्नांचे उत्तर द्यावयाचे झाल्यास एक वस्तुस्थिती लक्षात घ्यावी

लागेल ती ही की, नेहरू हे निष्ठावंत व प्रखर मानवतावादी होते. २० व्या शतकातील अत्यंत खळबळजनक व निष्ठूर काळात त्यांचे जीवन व्यतीत झाले. अशा या राजकीय नेत्यांचे हे कदाचित अत्यंत उल्लेखनिय वैशिष्ट्य असावे. दोन महा-युद्धे, यादवी युद्धे, स्वातंत्र्ययुद्धे व रक्त-लांछित युद्धे यांनी लोकांच्या मनात अत्यंत कटुता भरून राहिली, मानवी जीवन हीन केले, मानवी जीवनाला किड्या-मुंगीच्या पातळीवर आणले. लोक हजारांच्या लक्षावधीच्या, कोट्यावधींच्या संख्येने मरण पावले. तथापि नेहरूंच्या दृष्टीने मानवी जीवनाचे आपले मूल्य कधीही गमावले नाही. आणि नेमक्या याच गोष्टीमुळे वाद मिटविण्यासाठी बळाचा वापर करणे त्यांना आवडले नाही, त्यांनी धर्मान्धतेला व हट्टाग्रहाला विरोध केला आणि तडजोडी-बाबत पसंती दर्शविली म्हणूनच समाज सत्तावाद व भांडवलशाही यांच्यातील “अतिरेक” पासून मुक्त असा आपल्या देशाच्या विकासाचा “तिसरा” खास मार्ग त्यांनी कष्टपूर्वक शोधला. भांडवल-शाहीचा दुष्टपणा, अंधश्रद्धा, पैशाची सत्ता, सामाजिक विषमता, बेरोजगारी आणि बहुजनसमाजाचे दुःखमय अस्तित्व या गोष्टींनी ते उद्विग्न झाले होते आणि मार्क्स व लेनिन यांचे विचार नेहरूंना पसंत असले, त्यामुळेच मंडळी त्यांना जवळ जवळ कम्युनिस्टच समजत होती. तरी नोकरशाहीचे वर्चस्व, नागरी स्वातंत्र्याचा संकोच आणि जुलमी शासकीय संस्थांची

* [“सोविएत देश”, अंक ६, जून १९८९.]

हुकमतशाही असलेला स्टालिन यांच्या नेतृत्वाखाली सोविएत संघराज्यात निर्माण झालेला समाजसत्तावाद त्यांना मान्य नव्हता. सध्या सोविएत संघराज्यात भक्कम होत असलेल्या पेरिस्ट्रॉयकाच्या भूमिकेवरून आपणांस दिसले की, त्या प्रकारच्या समाज-सत्तावादाबद्दलच्या त्यांच्या बहुतांश टीकेत तथ्य होते.

त्यांच्या शोधांची उपयुक्तता व आपले विचार ते व्यवहारात किती प्रमाणात प्रत्यक्षात उतरवू शकते, त्यांची व्याप्ती ही विशेष विचार करण्याजोगा खास विषय आहे. स्पष्टच सांगावयाचे तर त्यांनी देशाचे जे चित्र रंगविले होते, त्यांच्याशी भारतातील आजच्या वस्तु-स्थितीचा नेमका मेळ बसत नाही. पण भारताच्या सर्व विद्यमान यशःसिद्धीवर त्यांच्या पहिल्या पंतप्रधानाच्या विचारांचा व प्रयत्नांचा ठसा उमटला आहे, ही गोष्ट संशयतीत आहे. भारताच्या परिस्थितीत औद्योगिकीकरणे एक साधन म्हणून सार्व-जनिक क्षेत्रावरील भर, अर्थव्यवस्थेचे नियोजन व नियमन यावरील भर पूर्णतः समर्थनीय ठरला आहे. देशाचे वैज्ञानिक व तंत्रशास्त्रीय सुप्तसामर्थ्य विकसित करण्याचे बव्हंशी श्रेय जवाहरलाल नेहरूंकडे जाते. जाता जाता सांगावयाचे, तर शेतीविषयक सुधारणांना जमिनदारवर्गाकडून फार मोठा विरोध झाला, या सुधारणांनी ग्रामीण भागातील परिस्थितीत मूलगामी

बदल घडवून आला नसला तरी त्यांनी शेतीच्या विकासासाठी गती देण्यास हातभार लावला. नेहरूंच्या प्रभावाखाली संमत करण्यात आलेले शेतीसुधारविषयक कायदे गरीब शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारण्याचे एक साधन म्हणून परिवर्तनवादी शक्तीच्या हाती आजही आहेत. नेहरूंनी देशाच्या राजकीय पद्धतीचा पायाचे रचला. वरपासून खालपर्यंत लोकशाहीची ही पद्धती काळाच्या कसोटीला उतरली असून तिच्यामुळे जगातील सर्वात मोठा लोकशाहीप्रधान देश म्हणून भारताची प्रतिष्ठा वज्रलेप झाली आहे.

भारताच्या विदेश धोरणाचे, स्वतंत्र्य शांततामय सहअस्तित्व, असंलग्न आंदोलनाच्या चौकटीत विकसनशील देशांना एकत्रित आणणे सोविएत संघराज्य व अन्य समाजसत्तावादी देशांवरोबर संबंध व सहकार्य वाढविणे या गोष्टी दृढमूल करण्याच्या भारताच्या मार्गाचे शिल्पकार म्हणून नेहरू ओळखले जातात. “नेहरूंच्या मार्गा” च्या तत्वाचे पाठबळ लाभलेला भारत निःशस्त्रीकरण व शांतता यांना नव्या विचारसरणीच्या तत्वावर आंतर-राष्ट्रीय संबंधांच्या पुनर्रचनेला फार मोठा हातभार लावीत आहे.

सोविएत संघराज्य व भारत यांच्यातील सहकार्याच्या विकासासाठी अपार परिश्रम केलेला एका मैत्रीपूर्ण देशाच्या दृष्टी-नेता म्हणून नेहरू सोविएत जनतेच्या

स्मरणात चिरकाल राहतील. साडेतीन दशकांपूर्वी जवाहरलाल नेहरू व निकिता खुश्चेव यांनी रोवलेल्या मैत्रीवृक्षाला आज विपुल फळे आली आहेत. सोविएत संघराज्य व प्रजासत्ताक भारत यांच्यातील १९७१ चा शांतता, मैत्री व सहकार्य करार, १९८६ च्या नोव्हेंबर महिन्यात मिखाईल गोर्बाचेव व राजीव गांधी यांनी स्वाक्षऱ्या केलेले दिल्ली निवेदन आणि व्यापक सोविएत-भारत आर्थिक, वैज्ञानिक तंत्रशास्त्रीय व सांस्कृतिक सहकार्य यांचाही त्यामध्ये समावेश होतो. त्याशिवाय सोविएत संघराज्यातील भारत महोत्सव व भारतातील सोविएत महोत्सव यातून ठळकपणे दिसून आलेल्या आपणा उभयतांमधील भक्कम मैत्रीचाही त्यात समावेश होतो. सोविएत भारत संबंध हे भिन्न सामाजिक पद्धती असलेल्या देशांमधील संबंधांचे एक उत्तम उदाहरण बनले आहे.

नेहरूंना त्यांच्या मृत्यूपूर्वी कांही दिवस आधी, १९६४ च्या मे महिन्यात झालेल्या एका पत्रकार परिषदेत आपला वारस कोण असावा असे आपणास वाटते, असा प्रश्न विचारण्यात आला होता. या प्रश्नाला उत्तर देतांना नेहरू म्हणाले होते की, आपले कार्य भाविण्यातही अनेक वर्षे चालू राहिल आणि घटना क्रमाने त्यांचे म्हणणे वरोवर असल्याचे प्रसिद्ध केले आहे.

संस्था परिचय

आदिवासी समाज कृती समिती, महाराष्ट्र, पुणे

रजि. नं. महाराष्ट्र ३७६५/८८, पुणे।

स्थापना १९८६

महाराष्ट्रातील ४७ जमातींना अनुसूचित जमाती आदिवासी म्हणून मान्यता देण्यात आलेली आहे. प्रत्येक जमातीची निश्चित अशी वसतीस्थाने आहेत. त्या त्या प्रदेशातील जमातींचे भौगोलिक स्थानानुरूप, निरनिराळे प्रश्न देखील आहेत. प्रत्येक अनुसूचित जमातींच्या प्रदेशात काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था, संघटना आहेत.

आदिवासी समाज कृती समिती, महाराष्ट्र, पुणे ही स्वयंसेवी संस्था, सप्टेंबर १९८६ साली स्थापन झाली. गेल्या दोन वर्षांत या संस्थेने ७०० संशोधित आदिवासी (खोटे) शासनाच्या निदर्शनास आणून दिले आहेत. यात शाळा, महाविद्यालये, तांत्रिक विद्यालये/महाविद्यालये येथील विद्यार्थ्यांविरुद्ध राज्य सरकार, केंद्र सरकार व इतर कार्यालयातील कर्मचारी यांचा संशोधितांमध्ये समावेश आहे. खोटे आदिवासींचा शोध घेऊन शासनास कळविणे हे एक या संस्थेचे उद्दिष्ट आहे. याचसाठी संस्थेने मेळावे, सभा, पत्रके, तसेच “खोटे आदिवासींचा धोका” या नावाची आदिवासी जागृती पत्रिका पहिली (पाने ८०, किंमत रुपये ८-००) प्रकाशित व संपादित केलेली आहे. तसेच “महाराष्ट्र आदिवासी दर्शन” आदिवासी योजना विशेषांक प्रकाशित करून विविध विकास योजनांचा परिचय आदिवासी समाजाला करून देण्याचा उपक्रम या संस्थेने राबविला आहे. (पाने २०८, किंमत रुपये ३०-००).

सर्व आदिवासी जमातीत समान प्रश्नांसाठी जागृती निर्माण करून समाज संघटन करणे हे संस्थेचे ध्येय आहे. आदिवासी समाजाचे सहकारी मुद्रणालय चालवून लिखाणाद्वारे अनेक उपक्रम चालविण्याचा मानस आहे.

पत्रव्यवहाराचा पत्ता :—

आदिवासी समाज कृती समिती,
महाराष्ट्र, पुणे.

३४९-गवळीवावा पथ, दापोडी,
पुणे ४११ ०१२.

वृत्त विशेष

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे

आदिवासी जागृती सप्ताह

भारत स्वतंत्र झाल्यापासून एक भावना सातत्याने निर्माण झालेली आहे की, अनुसूचित जमाती ही इतर प्रगत असणाऱ्या समाजाबरोबर असणे आवश्यक आहे. त्या-दृष्टीने शासनाने आदिवासी विकासाच्या अनेक योजना राबविण्यास सुरुवात केली. परंतु विकासाच्या योजना राबवूनही व त्याचेसाठी सर्वांगीण प्रगतीचे प्रयत्न करूनही अद्यापही आदिवासी हा इतर सुधारलेल्या समाजाबरोबर अद्यापपर्यंत येऊ शकलेला नाही. याची कदाचित अनेक कारणे असू शकतील. परंतु एक मुख्य कारण असे की, आदिवासींमध्ये म्हणावी तशी जाणीव झालेली नाही. जोपर्यंत अशी जाणीव व आत्मविश्वास त्यांच्यामध्ये निर्माण होणार नाही तोपर्यंत कितीही कल्याणकारक योजना शासनाने राबवित्या तरी त्याचा उपयोग होणार नाही. हे लक्षात घेऊन शासनाने आदिवासी भागात शासन निर्णय क्रमांक टीआरआय-१०८७/प्र.क्र./७१/का-३, दिनांक १० सप्टेंबर १९८७ अन्वये आदिवासी जागृती सप्ताहाचा उपक्रम आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे मार्फत राबविण्याचे ठरविले आहे. १९८८-८९ या वर्षी हा कार्यक्रम दिनांक १३ फेब्रुवारी १९८९ ते १९ फेब्रुवारी १९८९ या कालावधीत सहा दिवस विभागातील आश्रमशाळात व दिनांक २८ फेब्रुवारी १९८९ ते ५ मार्च १९८९ या कालावधीत गोंडवन विभागातील आश्रमशाळात राबविण्यात आला. आश्रमशाळा हा केंद्र-बिंदू मानून त्या आश्रमशाळेच्या भोवतालच्या पाडे/वाड्या/खेड्यांमधील ५ ते ६ हजार आदिवासींनी जागृती सप्ताहात समाविष्ट करण्यात आले होते. अशा एकूण २०० शासकीय/पोस्ट बेसिक स्वयंस्फूर्त आश्रमशाळांत

हा कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला. यासाठी संबंधित शाळांचे हेडमास्तर व शिक्षकवर्ग यांना प्रामुख्याने सहभागी करून घेण्यात आले होते.

आदिवासी जागृती व प्रसिद्धी सप्ताह अधिक परिणामकारक रित्या राबविता यावा, आदिवासींमधील अंधश्रद्धा, जाचक सामाजिक रूढी, इ. वर पायबंद घालावा व त्यांच्या सर्वांगीण विकास व्हावा या दृष्टीकोनातून या कार्यालयाने अंधश्रद्धा निर्मूलन, प्रश्नचिन्ह आणि पुणविराम हे अंधश्रद्धेवर प्रकाश टाकणारे पुस्तक तर “बालकांचे आरोग्य,” “आरोग्य तक्ते,” “रोगराई निवारण”, चांगले डोळे इ. सारखी आरोग्यविषयक पुस्तके, जमिनीची मशागत, “फळझाडांची लागवड,” “सौर ऊर्जा इ. सारखी शेतीविषयक पुस्तके “आदिवासी विकास योजना” इत्यादि पुस्तकांचे वाटप २०० आश्रमशाळा प्रमुखांना केले. त्याचप्रमाणे या कार्यालयाने काही घोषवाक्ये तयार करून २०० आश्रमशाळा प्रमुखांना प्रचारासाठी दिलेली होती. या व्यतिरिक्त आदिवासी जागृती व प्रसिद्धी सप्ताह कार्यक्रमात भाग घेण्यासाठी संबंधित आदिवासी सेवक पुरस्कार प्राप्त झालेले कार्यकर्ते, स्थानिक आमदार, जिल्हा परिषद सदस्य, स्थानिक कार्यकर्ते, त्याच बरोबर त्या-त्या गटविकास अधिकारी, तहसिलदार प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प दुग्धविकास अधिकारी, पशुसंवर्धन अधिकारी, आरोग्य अधिकारी, राष्ट्रीयकृत बँकेचे प्रतिनिधी इत्यादींना पाचारण करण्यात आले होते. १९८८-८९ या वर्षी आदिवासी जागृती व प्रसिद्धी सप्ताहाचा कार्यक्रम अत्यंत उत्साहाने आणि परिणामकारक साजरा करण्यात आला. साधारणपणे

२ लाखांचे वर आदिवासी स्त्री-पुरुष या सप्ताहात मोठ्या हिरीरीने सहभागी झाले होते.

सांस्कृतिक कक्ष

१९८८-८९ या वर्षाचा अहवाल

(अ) आदिवासी जीवनावरील लघुपट निर्मिती.

(१) कोकणा एक जमात.

(२) महादेव कोळी एक जमात.

हे दोन्हीही लघुपट रंगीत, १६ एम. एम. व २० मिनिटे कालावधीचे असून मराठीत आहेत.

(ब) आदिवासी पारंपारिक नृत्य स्पर्धा १९८८-८९ या वर्षी आदिवासींच्या पारंपारिक नृत्य स्पर्धा नाशिक, धुळे, जळगाव, रायगड, अहमदनगर, ठाणे, पुणे, नांदेड, यवतमाळ, गडचिरोली, आणि अमरावती जिल्ह्यात आयोजित करण्यात आल्या. कोकणा, भिल्ल, वारली, मल्हार-कोळी, ठाकर, कातकरी, महादेव कोळी, कोलम, गोंड, माडिया गोंड, कोरकु व पावरा इ. आदिवासी जमातींनी या पारंपारिक नृत्य स्पर्धेमध्ये हिरीरीने भाग घेतला.

ग्रंथालय

संस्थेच्या कामकाजाला मदत व्हावी या उद्देशाने संस्थेचे स्वतःचे संदर्भ ग्रंथालय आहे. मानवशास्त्र, समाजशास्त्र, गॅझेटियर संशोधनात्मक (मूल्यमापन सर्वेक्षण) अहवाल जनगणना ग्रंथ इ. ८,२१५ पुस्तके सध्या ग्रंथालयात उपलब्ध आहेत. त्याचप्रमाणे विविध विषयांची नियतकालिकेही उपलब्ध आहेत. ग्रंथालयाचा लाभ अनेक संशोधक वद्यार्थी आणि अभ्यासक घेत असतात.

संस्थेच्या रौप्यमहोत्सवानिमित्त संस्थेने दोन रौप्यमहोत्सवी अंक प्रकाशित केले आहेत व ते विक्रीसाठी उपलब्ध आहेत. त्यांची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत :—

(१) “महाराष्ट्रातील आदिवासी संस्कृती समस्या व विकास”

(२) “A Review of Tribal Research Studies”

४. आदिवासी सांस्कृतिक संग्रहालय :—

सन १९८८-८९ या वर्षात या संस्थेच्या संग्रहालयात ३७ आदिवासी सांस्कृतिक महत्वाच्या दुर्मिळ वस्तु जमा झाल्या.

संग्रहालयात सतत नाविन्य दिसावे या उद्देशाने दोन वॉलपार्ट शोकेसेसची संपूर्ण रचना बदलण्यात आली. याखेरीज पावरा भिल पुरुषांच्या संदर्भात येणाऱ्या वस्तूंची रचना एका स्वतंत्र शोकेसमध्ये करण्यात आली.

राज्यातील आदिवासींना ताठ मानेने जगण्यास मदत करणारे महाराष्ट्र शासनाचे निर्णय

दृष्टिक्षेपात निर्णय

० २.४६ कोटी रुपयांचे थकित खावटी कर्ज माफ. लाभधारकांची संख्या : १.४५ लक्ष आदिवासी.

० १०४ शासकीय वसतिगृहातील सर्व आदिवासी विद्यार्थ्यांना वसतिगृहात जेवणाची व्यवस्था व या व्यवस्थेसाठी आवश्यक कर्मचारी वर्गास मंजुरी.

० १९८० च्या वन (संरक्षण) अधिनियमाच्या तरतुदीतून आदिवासी विकासाच्या योजनांना सूट मिळण्यासाठी या अधिनियमातील विशिष्ट तरतुदीखाली प्राधिकृत अधिकारांचा वापर करून १० हेक्टर इतक्या मर्यादितपार्यंतच्या वन क्षेत्रात विकास योजना राबविण्याच्या दृष्टीने जाहीर अधिसूचना काढण्यासाठी माननीय राज्यपालांना विनंती करण्याचा निर्णय.

० ठाणे जिल्ह्याच्या ६ तालुक्यात एकाधिकार गवत खरेदीसाठी ११२ केंद्रे सुरू करण्याचा निर्णय.

० १९८५-८६ अखेर शासकीय संसतीने आदिवासी क्षेत्रात विना-अनुदान तत्वावर सुरू असलेल्या माध्यमिक शाळांना १ ऑक्टोबर १९८८ पासून पूर्ण अनुदान.

० विहित अटी पूर्ण करून आदिवासी क्षेत्रात सतत तीन वर्षे चालू असलेल्या महाविद्यालयांना १ ऑक्टोबर १९८८ पासून पूर्ण अनुदान.

७ नोव्हेंबर १९८८ रोजी मुख्यमंत्री श्री. शरदराव पवार यांनी राज्यातील लक्षावधी शेतकरी व शेतमजुरांना शासकीय कर्जातून पूर्णतया मुक्त करण्याचा निर्णय घोषित केला. दिवाळीच्या मुहूर्तावर महाराष्ट्र मंत्रिमंडळाने घेतलेला आर्थिक स्वरूपाचा हा धोरणात्मक निर्णय ऐतिहासिक आणि महाराष्ट्राच्या पुरोगामी परंपरेला

अनुलक्षून टाकलेले खंबीर पाऊल होय. या निर्णयाचा लाभ राज्यातील बहुतांश सर्वच आदिवासी शेतकऱ्यांना आणि शेतमजुरांना मिळणार असला तरीही समाजातील सर्वाधिक दुर्बल घटक म्हणून आदिवासी समाजासाठी कर्जमुक्तीच्या निर्णयानंतर अवघ्या १५ दिवसात काही महत्त्वपूर्ण धोरणाविषयक निर्णय महाराष्ट्र मंत्रिमंडळाने घेतले आहेत.

कर्जमुक्तीच्या निर्णयाचा लाभ राज्यातील शेती करणाऱ्या व शेतमजुरी करणाऱ्या आदिवासींनाही मिळणार असला तरी आदिवासी समाजाच्या विकासाची जी गती आहे तिला कुंठित करणाऱ्या अनेक गोष्टी कारणीभूत आहेत. राज्यात १९८१ च्या जनगणनेनुसार आदिवासी लोकसंख्या सुमारे ५८ लक्ष इतकी आहे. या आदिवासींचे जीवन बहुतांश शेतीवरच अवलंबून असले तरीही शेतीपासून मिळणारे तुटपुंजे उत्पन्न त्यांचे पोट भरण्यालाही पुरेसे ठरत नाही. शिक्षणाचा अभाव, पिढ्यान्पिढ्यांचे आर्थिक, मागासलेपण, शोषण, दळणवळणाचा अभाव, अज्ञान आणि भरील भर म्हणजे कर्जबाजारीपण. ह्या आणि अशा अनेक कारणांमुळे आदिवासी समाज ग्रामीण जीवनाच्या मूळ प्रवाहाशी अजून पूर्णतया एकरूप होऊ शकला नाही. परंतु आदिवासी जीवन जर समाजाच्या मूळ प्रवाहाशी एकरूप करायचे असेल तर सामाजिक आणि आर्थिक न्यायाचे झुकते माप त्यांच्या पदरात टाकायलाच हवे. ह्या विचारानेच महाराष्ट्राच्या मंत्रिमंडळाने ७ आणि २३ नोव्हेंबर १९८८ रोजीच्या बैठकीमध्ये आदिवासींच्या जीवनाला आर्थिक दळण लावण्यासाठी तसेच आदिवासी समाजासाठी सुरू असलेल्या विकास कार्यक्रमाच्या संदर्भात दूरगामी परिणाम घडविणारे असे महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले आहेत.

खावटी कर्ज माफ

या निर्णयापैकी पहिला निर्णय आहे आदिवासींचे थकित खावटी कर्ज माफ करण्याचा.

आदिवासी क्षेत्रात पूर्वी "पालेमोड" या नावाने ओळखली जाणारी सावकारी पाशाची अतिशय विकृत आणि आदिवासींचे आर्थिक शोषण करणारी पद्धत अस्तित्वात होती. पिढ्यान्पिढ्यांच्या दारिद्र्यामुळे आपल्या आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी हा वनवासी समाज सावकाराकडून छोटी कर्जे घेत असे आणि आदिवासींच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन अशी छोटी कर्जे देणारा सावकार आदिवासींचे आर्थिक शोषण करित असे. वेढविगारी म्हणून ओळखली जाणारी दुष्ट प्रथासुद्धा आर्थिक गुलामीतून आणि मागासलेपणातून निर्माण झाली होती. परंतु १९७६ मध्ये महाराष्ट्र आदिवासी आर्थिक स्थिती (सुधारणा) अधिनियमाद्वारे शासनाने आदिवासी क्षेत्रात सावकारीला पूर्णतया बंदी घालून वनवासी शेतकऱ्यांना पेरणीच्या हंगामात खावटी कर्जे पुरविण्यास प्रारंभ केला आणि पालेमोड पद्धती पूर्णतया नष्ट झाली.

खावटी कर्जापोटी आदिवासी सहकारी संस्थेचा सभासद असलेल्या शेतकऱ्याला २५० रुपये व भूमिहीन शेतमजुराला १०० रुपये खावटी कर्ज म्हणून देण्यात येते. या कर्जावर ७.५ टक्के दराने व्याज आकारण्यात येते. एका वर्षात या कर्जाची परतफेड करावी लागते. जून १९७८ ते १९८८ पर्यंत खावटी कर्जापोटी आदिवासींना ४.७० कोटी रुपये वाटण्यात आले होते. त्यापैकी सप्टेंबर १९८८ पर्यंत सुमारे २.२४ कोटी रुपये कर्जाची वसुली होऊ शकली. आर्थिक दुरावस्थेमुळे उर्वरित रकमेची परतफेड करण्याची आदिवासी

शेतकऱ्यांची क्षमता नव्हती. शिवाय या कर्जाच्या थकवाकीमुळे कर्जदार आदिवासी एकात्मिकृत ग्रामीण विकासाच्या निर- निराळ्या योजनांचा लाभ घेण्यास अपात्र ठरत होते. शासनाने ही आर्थिक कोंडी फोडण्याचा निर्णय घेतला आणि आदि- वासींचे सुमारे २.४६ कोटी रुपयांचे शक्ति खावटी कर्ज माफ केले. या कर्ज- माफीचा फायदा जवळजवळ १.४५ लाख आदिवासींना होणार आहे.

वसतिगृहात भोजन व्यवस्था

शासकीय वसतिगृहातील आदिवासी विद्या र्थ्यांना जेवणभत्ता देण्याऐवजी वसतिगृहा- तच जेवणाची सोय उपलब्ध करून देण्याचा महत्त्वपूर्ण निर्णयदेखील मंत्रिमंडळाने घेतला आहे. या निर्णयामुळे आदिवासी युवकांच्या शैक्षणिक विकासाला तर प्रोत्साहन मिळेलच शिवाय आदिवासींना शैक्षणिक प्रगतीसाठी चांगली सोय व संधी प्राप्त होईल.

आदिवासी विकास विभागाच्या वतीने राज्यात जिल्ह्यांच्या व तालुक्यांच्या ठिकाणी मिळून एकूण १०४ वसतिगृहे चालविली जातात. या १०४ वसतिगृहांपैकी ४५ वसतिगृहांतून विद्यार्थ्यांना गेल्या दोन वर्षा- पासून जेवणाची सोय उपलब्ध नव्हती. त्याऐवजी विद्यार्थ्यांना दरमहा ३०० रुपये इतका जेवणभत्ता दिला जात असे. ह्या पर्यायी व्यवस्थेमुळे वसतिगृहांच्या एकूण कामकाजावर तर विपरित परिणाम होऊ लागला होता. शिवाय तेथील आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कार्यातही अनाठायी व्यत्यय निर्माण होत होता. ही गैरसोय दूर करून या ४५ वसतिगृहांतूनही पूर्वी- प्रमाणेच विद्यार्थ्यांना जेवणाची व्यवस्था केली जावी, अशी मागणी विधीमंडळाच्या अधिवेशनातून आणि विधीमंडळाबाहेर वारं- वार केली जात होती. या मागणीच्या मुळाशी असलेली आदिवासी विद्यार्थ्यांची उपयुक्त शैक्षणिक गैरसोय लक्षात घेऊन मंत्रिमंडळाने आता ह्या ४५ आदिवासी वसतिगृहांतून जेवणभत्ताच्या जागी पुन्हा जेवणव्यवस्था सुरू करण्याचा निर्णय घेतला

आहे. तसेच त्यासाठी आवश्यक असलेल्या कर्मचारीवर्गासही मंजूरी देण्यात आलेली आहे.

हा निर्णय जून १९८८ पासून सुरू होणाऱ्या शैक्षणिक सत्रापासून अंमलात येईल.

वन (संरक्षण) कायदा आणि आदिवासी योजना

महाराष्ट्र मंत्रिमंडळाने घेतलेला तिसरा निर्णय हा आदिवासी विकासाचा योग्य गती देण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा असून आदिवासी क्षेत्राच्या आर्थिक विका- साच्या संदर्भात दूरगामी परिणाम घड- विणारा आहे.

१९८० च्या वन (संरक्षण) अधिनियमातील तरतुदीमुळे वन क्षेत्रात आदिवासी विकासाची योजना राबविण्याच्या बाबतीत केंद्र शासनाची पूर्वसंमती घ्यावी लागते. या तरतुदीतून आदिवासी विकासाच्या योजनांना सूट देण्याबाबत मंत्रिमंडळाने एक महत्त्वपूर्ण निर्णय घेऊन आदिवासी विकासाच्या संदर्भात निर्माण झालेली कोंडी फोडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

पर्यावरणाचा समतोल ढळू नये यासाठी वनक्षेत्राचे संरक्षण करणे, वनाची लागवड वाढविणे ही निश्चितच अत्यंत महत्त्वाची बाब आहे. अनेकदा जंगलतोडीमुळे आणि जंगलसंपत्तीचा अनधिकृत वापर केल्यामुळे पर्यावरणाला आणि वनसंपत्तीला फार मोठी हानी पोहोचते; ह्या अनिष्ट गोष्टीला आळा घालण्याच्या उद्देशाने १९८० मध्ये केंद्र सरकारने वन (संरक्षण) कायदा जारी केला. परंतु या कायद्यामुळे वन क्षेत्रात विकासाचा कोणताही कार्यक्रम राबवावयाचा झाल्यास केंद्र शासनाची पूर्वसंमती मिळविणे आवश्यक झालेले आहे. कायद्यातील या अटीमुळे वन क्षेत्रातून पाणी पुरवठा करण्याची पाईपलाईन टाकणे विद्युतपुरवठ्यासाठी विजेच्या तारांची लाईन टाकणे, शाळा, प्राथमिक केंद्र किंवा उपकेंद्रे यांच्यासाठी इमारती बांधणे, छोट्या छोट्या सिंचन योजना

राबविणे, वन जमिनीतून दगडमाती काढणे, आदिवासी क्षेत्रात रस्ते बांधणे, यासारख्या लहान-सहान उपक्रमांसाठीही केंद्र शासनाची पूर्वसंमती घेणे आवश्यक ठरत आहे. अशी पूर्वसंमती मिळविण्यासाठी बराच कालावधी होत आहे. शिवाय १९८० पूर्वीच्या ज्या काही योजना सुरू झाल्या होत्या व ज्यांचे बहुतांश काम पूर्णही झाले होते, अशा योजनासुद्धा या कायद्या- तील तरतुदीमुळे पूर्वसंमतीवाचून गेली अनेक वर्षे ठप्प होऊन पडल्या आहेत. आदिवासी विकासाच्या दृष्टीने याबाबतीत काही व्यावहारिक तोडगा काढणे आवश्यक झाल्यामुळे या कायद्याच्या विशिष्ट तर- तुदीला अनुलक्षून आदिवासी विकासाच्या लहान-सहान योजना कार्यान्वीत करण्याच्या कार्यातील अडसर दूर करण्याच्या दृष्टीने व अशा योजनांना या कायद्यातून सूट देण्याच्या हेतूने जाहीर अधिसूचना काढ- ण्याची विनंती माननीय राज्यपालांना करण्याचा अत्यंत महत्त्वाचा निर्णय मंत्रि- मंडळाने घेतलेला आहे.

मंत्रिमंडळाच्या ह्या निर्णयानुसार राज्य- पालांनी जर अशी जाहीर अधिसूचना काढली तर राष्ट्रपतींनी जाहीर केलेल्या महाराष्ट्रातील अनुसूचित क्षेत्रात वनसंपत्तीचा नाश न करता आणि पर्यावरणाचा समतोल ढळू न देता आदिवासी विकासाच्या लहान-सहान परंतु उपयुक्त योजनांना आता निश्चितच अपेक्षित गती मिळू शकेल. तसेच ह्या निर्णयामुळे १९८० पूर्वीच्या योजनांनाही आता अल्पावधीत पूर्णता लाभू शकेल एवढेच नव्हे तर भविष्यकाळात आदिवासी विकास योजना राबविण्याच्या बाबतीत सध्या होत असलेला कालावधीय- सुद्धा सहजगत्या टळू शकेल.

मंत्रिमंडळाने घेतलेल्या या निर्णयानुसार वनसंरक्षण अधिनियम लागू होणार नाही अशा आदिवासी विकासाच्या विविध योजनांची पडताळणी करण्यासाठी तसेच अशा योजनांना मंजूरी देण्यासाठी प्रत्येक महसूल विभागात विभागीय आयु- क्तांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली

जाणार असून १० हेक्टर पर्यंतच्या वन क्षेत्रातील जमिनीवर राबविता येण्या-जोग्या योजनांना मंजुरी देण्याचे अधिकार या समितीकडे सोपविला जाणार आहे. त्यापेक्षा मोठे क्षेत्र व्यापणाऱ्या योजना मात्र अंतिम मंजुरीसाठी राज्य शासनाकडे पाठवाव्या लागतील. ह्या पद्धतीमुळे वनसंपत्तीचा अनावश्यक नाश होण्याचा धोका देखील उरणार नाही.

आज या अधिनियमांच्या तरतुदीमुळे केंद्र सरकारच्या पूर्वसंमतीशिवाय अडून पडलेल्या बऱ्याच योजना अर्निर्णित किंवा अपूर्णस्थितीत आहेत. आता ह्या बहुतेक योजना मंत्रिमंडळाच्या सदर निर्णयामुळे मार्गी लागून आदिवासी विकासाच्या संदर्भात सांप्रत जो असमतोल निर्माण झाला आहे तो दूर होण्यात यामुळे मदत होईल.

एकाधिकार गवत खरेदी

आदिवासीपैकी ज्या कुटुंबांकडे शेती आहे ती कुटुंबे परंपरागत शेती करून तुटपुंजे उत्पन्न काढतात; त्याशिवाय जंगल कामावर मजुरी करणे, लाकडाची वाहतूक करणे, जंगलातील मध, डिक, तेंडूची पाने यासारख्या वस्तू गोळा करणे आणि विकणे यासारखे जोडधंदे देखील अशा कुटुंबातील व्यक्ती करतात. ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी गवत कापणीचा जोडव्यवसाय करतो. परंतु तो हा व्यवसाय दिवाळीनंतरच्या काळात करीत असतो म्हणूनच १९८५-८६ मध्ये ठाणे जिल्ह्यातील जव्हार व मोखाडा या दोन तालुक्यात शासनातर्फे एकाधिकार गवत खरेदीची योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेच्या अंमलबजावणीमुळे आदिवासींना चांगला रोजगार मिळतो असा अनुभव आहे. १९८५-८६ मध्ये जव्हार व मोखाडा या दोन तालुक्यात आदिवासी विकास महामंडळाने एकाधिकार गवत खरेदी योजनेखाली ७५०० मे. टन गवत खरेदी केले. ह्या व्यवहारात महामंडळाला २२ लाख रुपये नफा झाला. १९८६-८७ मध्ये ही योजना जव्हार व

मोखाडा तालुक्यांच्या जोडीलाच डहाणू तालुक्यालाही लागू करण्यात आली. यावर्षी महामंडळाने २६,००० मे. टन गवताची एकाधिकार खरेदी केली व त्या व्यवहारात महामंडळाला ३५ लाख रुपये इतका नफा झाला. एकाधिकार गवत खरेदीच्या या यशानंतर १९८७-८८ मध्ये ही योजना ठाणे जिल्ह्यातील वाडा, तलासरी व पालघर, या उर्वरित आदिवासी तालुक्यांनाही लागू करण्यात आली आणि त्या सर्व भागातून महामंडळाने सुमारे १.२३ लक्ष मे. टन इतक्या गवताची खरेदी तेथील आदिवासींकडून केली. परंतु एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर खरेदी केलेल्या गवताची साठवण करण्यासाठी पुरेसी सोय उपलब्ध नव्हती. तसेच ह्या गवताच्या विक्रीच्या व्यवहारातही काही अडचणी निर्माण झाल्या होत्या, ह्या व अशा काही कारणांमुळे महामंडळाला त्या वर्षी एकाधिकार गवत खरेदीच्या व्यवहारात ४.२७ कोटी रुपयांचा तोटा झाला. अर्थात महामंडळाला जरी तोटा झाला असला तरी प्रत्यक्ष आदिवासींना मात्र आवश्यक रोजगार मिळून आर्थिक लाभच झाला.

ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासींना एकाधिकार गवत खरेदीपासून मिळणारे आर्थिक संरक्षण व या योजनेमुळे आदिवासी भागात मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध होणारा रोजगार लक्षात घेऊन तोटा पत्करूनही प्रसंग पडल्यास आदिवासींसाठीची ही एकाधिकार गवत खरेदी योजना यंदाच्या वर्षीही सुरू ठेवण्याचा निर्णय महाराष्ट्र शासनाने घेतला आहे.

ठाणे जिल्ह्यातील ११२ केंद्रे

या निर्णयानुसार ठाणे जिल्ह्यातील सहाही तालुक्यात एकाधिकार गवत खरेदीसाठी एकूण ११२ केंद्रे सुरू केली जाणार असून या योजनेसाठी लागणारा निधी उभारण्याकरिता राज्य शासन महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेला ५ कोटी रुपयांचे हायपोथिकेशन क्रेडीटही देणार आहे.

शाळांना व महाविद्यालयांना अनुदान मंजुरी

७ नोव्हेंबर १९८८ रोजी झालेल्या मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत आदिवासी क्षेत्रातील माध्यमिक शाळा आणि महाविद्यालये यांना अनुदान देण्याच्या बाबतीतही महत्त्वपूर्ण असा धोरणविषयक निर्णय घेण्यात आलेला आहे.

राज्यात प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण झाल्यामुळे आदिवासी विभागातील विद्यार्थ्यांना आता प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करणे शक्य होत आहे. तथापि, शहरी विभागाप्रमाणे आदिवासी विभागात आर्थिक अडचणी सोसून माध्यमिक शाळा चालविण्यासाठी शहरी अथवा ग्रामीण शैक्षणिक संस्था फारशा उत्सुक नसतात. असे असले तरी सामाजिक कार्य करणाऱ्या काही संस्था तसेच स्वतः आदिवासींनी सुरू केलेल्या अशा काही संस्था याबाबतीत पुढाकार घेऊन शासनाच्या अनुमतीने आदिवासी भागात शिक्षणप्रसार करण्याच्या हेतूने विनाअनुदान तत्त्वावर काही माध्यमिक शाळा चालवित आहेत. अशा सेवाभावी संस्थांना प्रोत्साहन देऊन आदिवासी विभागातील माध्यमिक शिक्षणाच्या प्रसाराला तसेच माध्यमिक शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्याच्या कार्याला चालना देणे आवश्यक होते. म्हणून शासनाने माध्यमिक शिक्षणाचा प्रसार करणाऱ्या या संस्थांपुढील आर्थिक प्रश्नांचा तसेच अशा शाळांना आवश्यक असणाऱ्या सोयी-सुविधा, प्रशिक्षित शिक्षक, शैक्षणिक साहित्य आदि सर्व बाबींचा सांगोपांग विचार केला. अशा स्वरूपाच्या आवश्यक सोयी-सुविधा व शैक्षणिक साहित्य ह्यांच्या अभावामुळे आदिवासी क्षेत्रातील माध्यमिक शाळांचे लागणारे असमाधानकारक निकाल व त्यामुळे या विभागात होणारी शिक्षणाची व शैक्षणिक संस्थांची हेळसांड याबाबतही मंत्रिमंडळाने साकल्याने विचार केला आणि १९८५-८६ अखेर आदिवासी भागात शासकीय संमतीने विना-अनुदान तत्त्वावर सुरू असलेल्या व आवश्यक ते निकष

पूर्ण करणाच्या सुमारे ६७ माध्यमिक शाळांना १ ऑक्टोबर १९८८ पासून पूर्ण अनुदान मंजूर करण्याचा निर्णय घेतला.

या अनुदानापोटी सर्वसाधारणपणे एका माध्यमिक शाळेसाठी अंदाजे २.७० लक्ष रुपये इतका खर्च होणार आहे.

माध्यमिक शाळांप्रमाणेच विहीत अटी पूर्ण करणाऱ्या अशा आदिवासी क्षेत्रातील महाविद्यालयांना देखील तीन वर्षांचा कालावधी पूर्ण झाल्यानंतर १ ऑक्टोबर १९८८ पासून पूर्ण अनुदान देण्याचा निर्णयही महाराष्ट्र मंत्रिमंडळाने घेतला आहे.

आदिवासी क्षेत्रातील शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीने आणि आदिवासी समाजाला सामाजिक व आर्थिक न्याय मिळवून देण्याच्या उद्देशाने शासनाने टाकलेली ही पावले निश्चितच अर्थपूर्ण आणि फलदायी ठरतील, ह्यात शंका नाही.

**“पंडित जवाहरलाल नेहरूंची
आदिवासी विकासाची
'पंचशील' तत्त्वे”**

(१) लोकांनी आपआपला विकास त्या त्या स्थानावरील स्थानमहात्म्याप्रमाणे करावा आणि कोणत्याही परशक्तीने आदिवासींवर काहीही लादण्याचा प्रयत्न करू नये. याउलट आदिवासींना परंपराप्राप्त झालेल्या कलेचा आणि त्यांच्या संस्कृतीचा विकास होण्याच्या दृष्टीने त्यांना प्रेरणा/उत्तेजन देण्याचे प्रयत्न व्हावेत.

(२) आदिवासींचे जमिनविषयक हक्क आणि जंगलविषयक हक्क सन्मानित केले पाहिजेत.

(३) आदिवासी समाज व्यवस्था उत्तम तऱ्हेने राबविण्यासाठी आणि त्याचा परिणामकारक विकास होण्याच्या दृष्टीने आदिवासीमधीलच काही लोकांना प्रशिक्षित करण्याचा आपण प्रयत्न केला पाहिजे. अर्थात तांत्रिक विषयात अवगत असलेले काही बाहेरच्या व्यक्ती निःसंशयपणे त्यांच्या मदतीला द्यावेत. त्यातल्या-त्यात विकास प्रक्रियेच्या सुरवातीच्या काळात अशा लोकांची मदत घ्यावी. परंतु कोणत्याही परिस्थितीत परिणामकारक आदिवासी विकास होण्याकरिता मोठ्या प्रमाणात बाहेरची मदत घेऊ नये.

(४) आदिवासी क्षेत्रात सहाय्य, सहकार्य यांची प्रक्रिया मोठ्या प्रमाणात नको किंवा आदिवासी क्षेत्रामध्ये विविध प्रकारच्या योजना आणून त्यांना दाबून टाकू नये. प्रत्यक्षात आदिवासी क्षेत्रात काम करताना त्यांच्यामध्ये राहून काम करण्यात यावे. त्यांच्या विरोधात जाईल असे काम करता कामा नये. हे काम त्यांच्या सामाजिक व्यवस्थेशी आणि संस्कृतीशी मिळते जुळते असावे.

(५) आदिवासी क्षेत्रात काम करताना त्यातून निष्पन्न होणारे फलित जरूर पडताळून पाहावे. परंतु हे पाहत असताना केलेल्या कामाची आकडेवारी अथवा तिथे खर्च केलेला पैसा ह्याचे निकष न लावता प्रत्यक्षात केलेल्या विकास कार्याची प्रत कशी आहे, दर्जा कसा आहे, आणि त्या कार्याचा परस्पर संबंध आदिवासी जीवनाशी कितपत आलेला आहे, याचा शोध घेणे आवश्यक आहे.

**"Pandit Jawaharlal Nehru's Panchasheel
for Tribal Development"**

1. People should develop along the lines of their own genius and we should avoid imposing anything on them. We should try to encourage in every way their own traditional arts and culture.
2. Tribal rights in land and forests shall be respected.
3. We should try to train and build up a team of their own people to do the work of administration and development. Some technical personnel from outside, will, no doubt, be needed, especially in the beginning. But we should avoid introducing too many outsiders into tribal territory.
4. We should not over-administer these areas or overwhelm them with a multiplicity of schemes. We should rather work through, and not in rivalry to, their own social and cultural institutions.
5. We should judge results, not by statistics or the amount of money spent, but by the quality of human character that is evolved.

Pandit Jawaharlal Nehru.

विक्रीसाठी उपलब्ध असलेली संस्थेची प्रकाशने

		किंमत (रुपये)
१. आदिवासी कलाविश्व	: डॉ. गोविंद गारे श्री. उत्तमराव सोनवणे.	९.५०
२. आदिवासी लोकगीते	: डॉ. गोविंद गारे	६.७५
३. महाराष्ट्रातील आदिवासी संस्कृती, समस्या व विकास.	: संपादक-डॉ. गोविंद गारे	२७.००
4. A Review of Tribal Research, Editor : DR. G. M. GARE.	Studies.	35.00
5. Annual Administration Report of Scheduled Area in Maha- rashtra State 1983-84.		6.25

Above publications can be obtained from (प्रकाशने/मिळण्याची ठिकाणे :—)

<p>1. THE DIRECTOR,
Government Printing, Stationery and Publications,
(Publications Branch)
Netaji Subhash Road,
Bombay 400 004.
Phone No. 8118693 /8111148.</p>	<p>4 THE MANAGER,
Government Photo Zinco Press and Book Depot
Photozinco Press Compound,
Near G. P. O.
Pune 411 001.
Phone No. 668859.</p>
<p>2. THE DIRECTOR,
Tribal Research and Training Institute,
Maharashtra State,
28, Queens Garden,
Pune- 411 001.
Phone No. 665941.</p>	<p>5 THE MANAGER,
Government Press and Book Depot,
Civil Lines,
Nagpur 440 001.</p>
<p>3 THE SUPERVISOR,
Government Book Depot,
(For Central and State Government) Publications.
Yusuf Building,
Second Floor, Room No. 21,
Veer Nariman Road,
(Near Hutatma Chowk)
Bombay 400 001.
Phone No. 2049594</p>	<p>6. THE SUPERVISOR,
Government, Book Depot,
Shaha Ganj,
Near Gandhi Chowk,
Aurangabad 431 001.
Phone No. 5525.</p>

आदिवासी संशोधन पत्रिकेचे वर्तमान दोन (२) अंक प्रकाशित होतात. वार्षिक वर्गणी रु. १० असून वर्गणीची रक्कम संचालक/लेखा अधिकारी, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, २८, क्वीन्स गार्डन, पुणे १ यांच्या नावाने मनिऑर्डर/डिमांड ड्राफ्टने पाठवावी.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute,
Maharashtra State, Pune 411 001

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to Tribal Research.

Guidelines for contributors

The normal length of an article should be between 1,500 and 3,000 words.

The manuscripts to be published in this Bulletin should be typewritten in double space on one side of the paper and carefully corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings.

Manuscripts are not returned.

The Editor is not responsible for the views expressed by the writers in this Bulletin.

Ten off-prints with a copy of the Bulletin are supplied free of charge to the contributor. Remuneration at the rate of Rs. 10 per printed page and maximum Rs. 30 for an article will be paid. All correspondence should be addressed to the Editor, Tribal Research Bulletin, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

Registration No. RN-37438/79

FORM IV

(See Rule 8)

1. *Place of publication* .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
2. *Periodicity of publication.* Bi-Annual
3. *Printer's name* .. Manager, Yeravda Prison
Press, Pune 411 006.
Nationality .. Indian
Address .. Yeravda Prison Press,
Pune 411 006.
4. *Publisher's name* .. G. M. GARE
Nationality .. Indian
Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
5. *Editor's name* .. G. M. GARE
Nationality .. Indian
Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.

I, G. M. Gare, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

G. M. GARE
(Signature of Publisher)

Dated 1st March 1989.